KONGO-OVERZEE

TIJDSCHRIFT VOOR EN OVER BELGISCH-KONGO EN ANDERE OVERZEESE GEWESTEN

ONDER REDACTIE VAN PROF. DR. A. BURSSENS, UNIVERSITEIT TE GENT
MET DE MEDEWERKING VAN DR. E. POSSOZ EN DR. A. E. MEEUSSEN

XXI (1955), 2

INHOUD:

L. Stappers, *Schets van het Budya*, p. 97.
M. Pauwels, *Le symbolisme du tabouret Munyaruanda*, p. 144.
J. Weghsteen, *De toren van Babel in de overleveringen van de Watabwa (Katanga)*, p. 157.
B. Mbiye, *Kasala des Mulumba (Ntiite)*, p. 160.
Mededelingen.
Bibliografie.

DE SIKKEL, LAMORINIÈRESTRAAT 116, ANTWERPEN

KONGO-OVERZEE verschijnt om de twee maanden, behalve in Augustus-September, in afleveringen van 96 bladzijden.

Prijs per jaargang : voor België, Belgisch-Kongo en het buitenland : F 225.

Voor abonnementen en advertenties wende men zich tot de Uitgeverij De Sikkel, Lamorinièrestraat 116, Antwerpen. Postcheckrekening 173.45 — Telefoon 39.36.51 en 39.36.54 — Bankrekening : Société Belge de Banque, Arenbergstraat 30, Antwerpen.

Alle bijdragen, briefwisseling en ruilnummers te zenden naar de redactie : Prof. Dr. A. Burssens, Veldstraat 29, Mariakerke-bij-Gent (België).

Ieder auteur is verantwoordelijk voor zijn bijdrage ; hij heeft recht op 20 overdrukjes. Boeken en studies naar de redactie gezonden, worden besproken.

KONGO-OVERZEE paraît 5 fois par an en fascicules de 96 pages.

Prix de l'abonnement annuel : pour la Belgique, le Congo belge et l'étranger : F 225.

Les abonnements et les annonces sont reçus par la maison d'édition De Sikkel 116 Lamorinièrestraat, Anvers (Belgique). C. C. P. 173.45 — Tél. 39.36.51 et 39.36.54 — Banque : Société Belge de Banque, 30 Arenbergstraat, Anvers.

Toute correspondance relative à la rédaction doit être adressée au directeur de la revue : Prof. A. Burssens, Veldstraat 29, Mariakerke-lez-Gand (Belgique).

Les articles n'engagent que la responsabilité de leurs auteurs. Les collaborateurs ont droit à 20 tirages à part. Il sera rendu compte de tout ouvrage qui aura été envoyé à la rédaction.

KONGO-OVERZEE is issued five times a year in copies of 96 pages.

Subscription : for Belgium, foreign countries and Belgian Congo : F 225.

Subscriptions and advertisements should be sent to De Sikkel, Lamorinièrestraat 116, Antwerp (Belgium). Banking account : Société Belge de Banque, Arenbergstraat 30, Antwerp.

All information and contributions should be sent to : Prof. A. Burssens, Veldstraat 29, Mariakerke (Ghent), Belgium.

Contributors alone are responsible for expressed opinions. They will be presented with 20 reprints of their articles. Books for favour of review are sent to the Editor.

SCHETS VAN HET BUDYA

door Leo Stappers, C. I. C. M.
(*Kasayi*)

De Beene Budya maken een kleine hoofdij van ongeveer 4.000 zielen in het gewest Kabinda uit. In het westen palen zij aan de **Béénà Músoko** en **Béénà Nombá** (stammen van de **Bálúba** van Kasayi). In het noorden wonen de **Bakooji**, die taalkundig zeer nauw met hen verwant zijn, doch administratief ondergebracht werden in de hoofdij van de **Been'Ekíiyé** (**Basongyé**). Ten oosten raakt hun grondgebied aan de hoofdij van de Noord-Beelande en

in het zuiden aan die van de **Bálúba Shánkadi** (**Mpafu**). Het kaartje geeft de administratieve indelingen slechts weer voor zover ze overeenkomen met de linguistische.

De Beene Budya zijn zedelijk een gaaf volk en hebben veel kinderen, doch hun materiële beschaving staat nog een trap lager dan die der omwonende stammen.

Taalkundig verschilt het Buini Budya zowel van de twee aanpalende grote Baluba-stammen als ook van de Basongye. Gemeenschappelijke trekken vertoont het wellicht het meest met het Kiluba en Builande, dat ten zuiden en ten oosten gesproken wordt.

In zover we op het ogenblik kunnen oordelen, lijken het Buini Budya en de tongval van de Bakooji slechts twee licht verschillende dialekten te zijn. Ook de groep van de Babindi **nono ati** sluit hier zeer nauw bij aan. Deze drie vertonen in grote trekken hetzelfde toonsysteem dat afwijkt van de andere aangrenzende talen.

I. KLANKLEER

Het algemeen aspect is hetzelfde als bij de grote groep Luba-Songye.

d en **n** gevolgd door **i** zijn niet gepalataliseerd, doch **k** en **g** gevolgd door **e** worden wel palataal uitgesproken, b. v. **ngye** *luipaard*, **kakyénzá** *bijl*, **túʒíikyé** *laten we begraven*. Maar ook **k** + **i** geeft geen palatalisatie.

p is geen bilabiale fricatief, doch een explosief, b. v. **kulapuka**, *buitenkomen*.

ng is geen velare nasaal, doch een velare nasaal + stemhebbende velare occlusief, b. v. **lupangu** *omheining*. Staat echter **ng** initiaal en wordt de klank tevens gevolgd door een nasaal of nasaalverbinding, dan hoort men als dissimilatieverschijnsel een velare **ŋ**, b. v., **ŋoma** *trom*, **ŋombe** *rund*.

II. TOONSYSTEEM

Het Buini Budya heeft een hoge en lage korte gelijkmatige grondtoon. Stijgende en dalende alsook middelhoge tonen komen enkel voor ten gevolge van goed te omschrijven grammaticale of tonetische regels. Het procédé van „onmogelijke toonopeenvolging" ligt hier gewoonlijk ten grondslag, d. w. z. dat elke taal uit de theoretisch mogelijke tooncombinaties bepaalde schemata aanneemt en andere verwerpt. Een zeer hoge toon [1] treft men aan bij

[1] Deze duiden we verder aan door hoog en de volgende verlaagde hoge door middelhoog. Het interval alleen is belangrijk.

de predicatieve constructie, zowel bij naamwoorden, **mũsúló** *het is een rivier*, als bij de noemvorm der werkwoorden, **akó kũkútá makángá**, *Kabundi bond de patrijzen vast*. In werkelijkheid hoort men in het laatste voorbeeld : laag-middelhoog-hoog-middelhoog-middelhoog-laag-middelhoog-middelhoog. De laatste hoge tonen (of toon) voorafgegaan door een lage klinkt steeds middelhoog, **makángá** *patrijzen*, **musebé** *been*. Het interval hoog-laag is steeds groter dan laag-hoog.

Het feit dat naamwoorden afzonderlijk of alleenstaand uitgesproken worden, doet hen geen toonveranderingen ondergaan. Dit komt echter wel voor bij de nominaal-verbale vormen (noemvormen en deelwoorden). Mediaal hebben de suffixen (alles wat achter de kern komt) hoge tonen, doch finaal hangt het af van toongroep en kernklinkerlengte : **kutéélela** *luisteren*, **kusémbéla** *spelen*, **kukólóla** *hoesten* (drie voorbeelden uit toongroep II).

Als toonsysteem behoort het Buini Budya tot het niet verschoven of statisch etymologisch-syllabische type. In beginsel zijn toonveroorzakende en toondragende klankgreep dezelfde. Als louter praktisch klassificatiemiddel noemen we het „etymologisch" omdat de semantische tonen en gedeeltelijk ook de grammaticale dezelfde zijn als in Centraal-Kongo, b. v. Mongo (Nkundo). De hypothese dat talen als het Nkundo het etymologische type zouden vertegenwoordigen, is enkel gebaseerd op een kwantitatieve en geographische factor.

Niettemin is er een complicatie in het Buini Budya, nl. toonreduplicatie. Dit bewerkstelligt dat kernen met een korte hoge toon op de onmiddellijk volgende klankgreep nog eens een hoge toon krijgen. Dat wil dus zeggen dat bij type cvcv (˜ -) en (˜ ˜) identiek zijn, tenzij de kernklinker lang is als b. v. **mabéélé** *melk*. Bovendien komt het type (- ˜) zo zeldzaam bij de naamwoorden voor dat het kwantitatief niet meetelt. Praktisch vinden we dus slechts twee belangrijke toongroepen voor tweeklankgrepige stammen, n. l. (- -) en (˜ ˜). Met klinker beginnende stammen volgen een speciale toonwet en daar komt (- ˜) wel veelvuldig voor, doch (˜ ˜) bestaat bij dit type niet. Bij het werkwoord onderscheiden we toongroep I en II naar gelang de kernklinker een lage of hoge toon draagt.

Behalve in de predicatieve constructie voor naamwoord en nominaal-verbale vorm horen we nog verschillende malen de toon-

opeenvolging : hoog-middelhoog-laag. Dit is feitelijk een procédé om een grammaticaal belangrijk interval te doen uitkomen zonder hoge tonen laag te maken. Een functionele middelhoge toon bestaat niet, daar enkel het interval een functie uitoefent, zoals zal blijken in de verdere uiteenzetting. In predicatieve constructie wordt de eerste toon als zeer hoog gehoord, in de andere gevallen als hoog, doch het ten grondslag liggend principe is juist hetzelfde.

Toonreduplicatie van hoge toon van prefix, infix of kern, en „verlaging" van hoge tonen tot middelhoog zijn twee voorname trekken van het Budya-toonsysteem.

Kwantiteitsopposition bestaat doch is anders uitgewerkt dan in het Tshiluba. Kernen die uitgaan op een nasaalverbinding (ng, mb, nd, nt, enz.) worden tonologisch als „kort" behandeld. Phonetisch zijn ze halflang juist zoals in het Tshiluba, doch daar worden ze tonologisch als „lang" behandeld.

III. SPRAAKKUNST

A. Naamwoord

1. Klassen : we geven ze paarsgewijze.

kl. 1	mu-	mulúmé	*man*	kl. 2	ba-	balúmé
		mukází	*vrouw*			bakází
		muaná	*kind*			baaná
	—	sendwe	*smid*		baa-	baasendwe
		taatá	*vader*			baataatá
		maamá	*moeder*			baamaamá
3	mu-	mulumbu	*lans*	4	mi-	milumbu
		musúló	*rivier*			misúló
		mudíngó	*mand*			midíngó
5	—	béele	*borst*	6	ma-	mabéele
		fúkú	*dag*			mafúkú
		bovu	*pakje*			mabovu
	i-	iʒú	*stem*			maʒú
		ivú	*knie*			mavú
		ibwe	*steen*			mabwe
7	ki-	kiovu	*nijlpaard*	8	bi-	biovu
		kipuutu	*hoed*			bipuutu
		kiatá	*mat*			biatá

9 n-	nyumbá	*hut*	10 n-	nyumbá	
	nyungú	*pot*		nyungú	
	ŋoma	*trom*		ŋoma	
11 lu-	lukású	*hak*	10 n-	nkású	
	lukúní	*stuk brandhout*		nkúní	
	luaʒí	*palmnoot*		ngaʒí	
	lubángá	*kaakbeen*	6 ma-	mabángá	
12 ka-	katamba	*zandvloo*	13 tu-	tutamba	
	kakyénzá	*bijl*		tukyénzá	
	kábindí	*aardnoot*		túbindí	
14 bu-	butá	*boog*	6 ma-	matá	
	budimi	*veld*		madimi	
	butó	*as*			
15 ku-	kubókó	*arm*	6 ma-	mabókó	
	kuapá	*oksel*		maapá	

2. Toongroepen : wij geven hier voorbeelden om vergelijkingen met andere talen mogelijk te maken.

Toongroep I A		Toongroep II		Toongroep I B	
mulanda	*arme*	**mulóndó**	*waterpot*	**mufiimé**	*zwarte*
muʃeeto	*kist*	**lubángá**	*kaakbeen*	**mulundá**	*vriend*
mukanda	*boek*	**luséngó**	*hoorn*	**mutumbá**	*bot* (*os* Fr.)
mukooko	*schaap*	**kidímbá**	*vleermuis*	**bukolé**	*kracht*
muʃinga	*prijs*	**mabééle**	*melk*	**musebé**	*been* (*jambe* Fr.)
mulongo	*lijn*	**matámbó**	*dans*	**mulobó**	*doorn*
lupango	*omheining*	**mbóngó**	*schoot*	type vcv	
kipindi	*deel*	**nʃíngó**	*hals*	**mueʒí**	*maan*
musungu	*blanke*	**ludímí**	*tong*	**muelé**	*mes*
muyumu	*vet*	**lusálá**	*veeer*	**muaná**	*kind*
mudimo	*werk*	**mukómá**	*palmboom*	**muiʃí**	*rook*
kilalo	*brug*	**mukílá**	*staart*	**muiví**	*dief*
mukanwa	*mond*	**mutʃímá**	*hart*	**dianí**	*blad*
lubavu	*zijde*	**mukábá**	*riem*	**booyá**	*lichaamshaar*
mukolo	*lichaam*	**mukáló**	*grens*	**diisó**	*oog*
buloba	*aarde*	**tufíná**	*etter*	**luaʒí**	*palmnoot*
kimuma	*vrucht*	**mukyélé**	*zout*	**kiiná**	*put*
buʒito	*gewicht*	**mukúlú**	*oude*	**bumvú**	*schaamte*
bululu	*bitterheid*	**mbúʒí**	*geit*	**diinó**	*tand*

makyesa	*bloed*	**mvúlá**	*regen*	**kiadí**	*borst*
nkuso	*luis*	**mpálá**	*voorhoofd*	**maalwá**	*palmwijn*
mbidi	*lichaam*	**mpúkú**	*rat*	met hoog prefix : allerlei	
mpika	*slaaf*	**nkímá**	*aap*	**kínkondyá**	*banaan*
nyama	*dier*	**nkókó**	*kip*	**kábindí**	*aardnoot*
koba	*vel*	**nzóká**	*slang*	**kílundú**	*mierenhoop*
londa	*wonde*	**tálá**	*bed*	**lúbumbú**	*leem*
nkusu	*papegaai*	**támá**	*wang*	**kíbidí**	*dorp*
koʃi	*nek*	**tábá**	*maïsaar*	**kítaló**	*lijk*
ngyovu	*olifant*	**kálá**	*stuk houtskool*	**kísangá**	*veranda*
bimbi	*wolk*	**fúwá**	*haardsteen*	**kísooso**	*fuik*
fuuvu	*kleed*	**yúbá**	*zon*	**kínsénga**	*pataat*
luendo	*reis*	**túngá**	*streek*	**dííyi**	*ei* (**mááyi**)
buanga	*middel*	**lóbwá**	*vishaak*	**múnʒingáma**	*schaduw*
mueni	*vreemde*	**nkúvú**	*schildpad*	**kídiangani**	*tovenarij*
kianza	*hand*	**mpíní**	*steel*	**kánkyenyéngwa**	*ster*

Globaal genomen vinden wij bij de tweeklankgrepige stammen der naamwoorden slechts twee combinaties van grondtonen of toongroepen, n. l. (- -) en (¯ ¯). Het voorbeeld **mabééle** is geen drukfout, doch de lage toon op het klinkersuffix is het gevolg van de lange kernklinker. Daarom beschouwen we het slechts als een variant van toongroep II. Niettemin vonden we enige woorden die in deze verklaring niet passen :

kikúku *keuken*, **mudíbu** *keel*, **nténgu** *paardantilope* en **ŋándu** *kroko*.

Doorgaans heeft het klasseprefix een lage toon. Opmerkenswaardig is dat de naamwoorden met een hoog prefix (die relatief zeldzaam zijn) bijna alle behoren tot de weinig voorkomende toongroep I B (- ¯).

Woorden als **muaná**, **muezí** en **diisó** zouden we, in plaats van in toongroep I B, in II verwachten. De verklaring is dat vokalisch beginnende stammen *nooit* een hoge toon of stijgende toon hebben daar het in het Budya een onmogelijke toonopeenvolging bij de naamwoorden is. Hetzelfde verschijnsel zien we in de noemvorm van de werkwoorden, **kuenda** *gaan* en **kuasá** *bouwen*. Het bestaan van een toongroep I B kan echter niet ontkend worden, doch het aantal met een consonant beginnende stammen is zeer gering.

De monosyllabische stammen worden in twee toongroepen ondergebracht, (-) of (¯).

ngye	*luipaard*	**mbwá**	*hond*
ibwe	*steen*	**ivú**	*knie*
muʒi	*wortel*	**mutʃí**	*boom*
muntu	*mens*	**mapyá**	*vlakte*

Het woord voor *ei*, **dííyi**, **mááyi**, biedt twee eigenaardigheden : het prefix heeft een hoge toon en lange klinker ; bovendien is het **dii-** i. p. v. van **i-**.

3. Predicatie van onafhankelijke naamwoorden.

Door predicatie kan men de kleinst mogelijke zin vormen die antwoord geeft op de vraag : „Wie (wat) is dat?". In het Budya wordt in deze constructie geen **n-** gebruikt, doch het prefix krijgt een zeer hoge toon.

Toongroep I		Toongroep II	
mũsungu	*het is een blanke*	**mũsúló**	*het is een rivier* (¯ - -)
mũsebé	*het is een been*	**mãbééle**	*het is melk* (¯ - -)
mũʒi	*het is een wortel*	**mũtʃí**	*het is een boom* (¯ -)
mũntu	*het is een mens.*		

Deze constructie kan voorafgegaan worden door **í**.

4. Afhankelijke naamwoorden met nominale stam.

a. Z.g. adjectieven, die geen nominaal-verbale vormen zijn, volgen :

-tuntulu	*geheel*	**-bí**	*slecht*
-taané	*lang*	**-ípí**	*kort*
-tékye	*klein*	**-kúlú**	*oud*
-sóndé	*goed*	**-níní**	*groot*
-kolé	*sterk*	**-bíʃí**	*groen, recent*

De afhankelijke prefixen voor kl. 7, 8, 11-15 zijn dezelfde als de klasseprefixen ; kl. 1, 3 en 9 hebben **mu-** ; kl. 4 en 6 hebben **i-** resp. **a-**; kl. 2 **ba-** ; kl. 10 **i-** en kl. 5 **di-**. Deze prefixen hebben een lage toon. Toonveranderingen komen niet voor :

muntu mutuntulu	*een hele mens*	**bantu bakúlú**	*oude mensen*
mitʃí itaané	*lange bomen*	**matálá aníní**	*grote bedden*
mulumbu mukolé	*sterke lans*	**tálá díípí**	*een kort bed*
mukáʒí musóndé	*goede vrouw*	**muaná mutékye**	*klein kind*

5. Adjectieven predicatief gebruikt :

béenó muntu mũsóndé	*die mens is goed*
béenó muntu í mũsóndé	id.
bánó baaná bãtékye	*die kinderen zijn klein*
bánó baaná í bãtékye	id.
bééyu mukází mũtuntulu	*deze vrouw is zonder gebrek.*
bééyu mukází í mũtuntulu	id.
béenó mutʃí mũkolé	*die boom is sterk*

6. b. Hoofdtelwoorden. Van 1-6 zijn het afhankelijke naamwoorden. 7-10 behoren tot de onafhankelijke naamwoorden. Hier volgen de stammen zonder prefix :

1	-ʒima	mukází muʒima	*één vrouw*
2	-bídí	bantu bábídí	*twee mensen*
3	-sátú	balúmé básátú	*drie mannen*
4	-nááyi	nkókó ínááyi	*vier kippen*
5	-tááno	baaná bátááno	*vijf kinderen*
6	-sáṁbá	matálá ásáṁbá	*zes bedden*
7	musambobídi	bantu musambobídi	*zeven mensen*
8	muanda	mabwe muanda	*acht stenen*
9	kitemá	misúló kitemá	*negen rivieren*
10	kúmí	nyumbá'kúmí	*tien hutten*

Morphologisch zijn de afhankelijke prefixen van de hoofdtelwoorden dezelfde als voor de adjectieven, doch ze hebben voor 2-6 een hoge toon. Voor 1 wordt -ʒima gebruikt met een lage toon.

7. c. Afhankelijke naamwoorden zonder stam (demonstratieven).

Deze aanwijzende naamwoorden kunnen zowel voor als achter het onafhankelijk naamwoord staan. Bij emphasis worden ze voorop geplaatst. De afhankelijke prefixen zijn dezelfde als bij de adjectieven uitgenomen voor kl. 1, 3 en 9 waar we **bée-** hebben.

	Hier	Daar (reeds vermeld)	Ginds
	ap + ap	ap + nó	ap + diá
kl. 1	**mukází bééyu**	**béenó**	**béediá**
2	**bantu báába**	**bánó**	**bádiá**
3	**mulumbu bééyu**	**béenó**	**béediá**
4	**mitʃí ííyi**	**ínó**	**ídiá**
5	**fúkú díídi**	**dínó**	**dídiá**

6	**mapyá áá-a**	**ánó**	**ádiá**
7	**kiatá kíſki**	**kínó**	**kídiá**
8	**biovu bíſbi**	**bínó**	**bídiá**
9	**nyumbá bééyu**	**béenó**	**béediá**
10	**nyungú ííyi**	**ínó**	**ídiá**
11	**lukású lúúlu**	**lúnó**	**lúdiá**
12	**kakyénzá kááka**	**kánó**	**kádiá**
13	**túbindí túútu**	**túnó**	**túdiá**
14	**butá búúbu**	**búnó**	**búdiá**
15	**kubókó kúúku**	**kúnó**	**kúdiá**

De afhankelijke prefixen van de demonstratieven hebben steeds een hoge toon, enkel **bée-** heeft een dalende toon. In de eerste reeks wordt de klinker van het afhankelijk prefix verlengd en gevolgd door hetzelfde afhankelijk prefix met een lage toon. In de tweede reeks heeft het suffix **-nó** een hoge en in de derde heeft **-diá** een stijgende toon. Staat echter **-no** vóór een onafhankelijk naamwoord van toongroep II met nul-prefix, dan wordt de hoge toon van **-no** dalend : b. v. **dínô kángá**, *dat parelhoen*.

8. d. Afhankelijke prefixen vóór **-ńgo** *ander* en **-ójí** *ieder*. Wij moeten deze behandelen in een aparte reeks omdat er in kl. 1, 3 en 9 een ander afhankelijk prefix, n. l. **u-** gebruikt wordt. Dit trekt echter met **-ójí** samen tot **óójí**. Deze prefixen hebben een hoge toon.

muntu úngo, óójí	*een ander, ieder mens*
bakází bángo, bóójí	*andere, alle vrouwen*
mutſí úngo, óójí	*een andere, iedere boom*
nyumbá úngo, óójí	*een ander, ieder huis*

9. Extra-afhankelijke naamwoorden.

a. Extra-afhankelijke naamwoorden afhankelijk gemaakt van onafhankelijke naamwoorden door toevoeging van een extra-afhankelijk prefix bij het reeds aanwezige onafhankelijk prefix (z. g. genitiefconstructie).

Deze extra-afhankelijke prefixen hebben steeds een hoge toon en worden gevormd door de afhankelijke prefixen, vermeld in nr 8, gevolgd door het bindpartikel **-o**. Is de klinker van dit prefix **u** of **a** dan ontstaat door contractie **o**. Bijgevolg. kl. 1, 3 en 9 **ó** ; kl. 2 **bó** ; kl. 4 **ío** (10) (kort) ; kl. 5 **díó** (kort) ; kl. 6 **ó** ; kl. 7 **kío**, kl. 8 **bío** ; kl. 11 **ló** ; kl. 12 **kó**, kl. 13 **tó** ; kl. 14 **bó** en kl. 15 **kó**. Dit extra-afhankelijk prefix + **o** is steeds kort.

mukází ó musungu	*de vrouw van de blanke*
mukílá ó ǹzóká	*de staart van de slang*
tálá díó muaná	*het bed van het kind*
kibelo kíó nyumbá	*de deur van de hut*
kakyénzá kóó sendwe	*de bijl van de smid*
mudíngó ó mukází	*de mand van de vrouw.*

Het afhankelijk prefix + **o** wordt echter lang uitgesproken als het afhankelijk gemaakte naamwoord geen klankgreepvormend prefix heeft (d. i. **n-** of nul-prefix). Heeft een dergelijk woord twee hoge tonen dan wordt het extra-afhankelijk prefix + **o** dalend.

10. b. In dezelfde reeks moeten de rangtelwoorden ondergebracht worden :

muntu ó kumpálá	*de eerste mens*
mulumbu ó kábídí	*de tweede lans*
mukází ó kánááyi	*de vierde vrouw* enz.

Op te merken valt dat het extra-afhankelijk prefix + **o** hier niet lang wordt of dalend vóór drie opeenvolgende hoge tonen.

11. Extra-afhankelijke naamwoordvervangers (possessieven).

Deze lange naam duidt juist de grammaticale functie aan. Wij noemen ze extra-afhankelijk omdat deze naamwoorden door middel van een extra-afhankelijk prefix ondergeschikt gemaakt worden aan een nomen regens. Ze verschillen van de extra-afhankelijke naamwoorden alleen hierin dat we, in plaats van een gesubordineerd onafhankelijk naamwoord, een suffix aantreffen dat een bepaald onafhankelijk naamwoord vervangt. De suffixen verwijzen derhalve naar het naamwooord dat ze vertegenwoordigen. Tussen het suffix en extra-afhankelijk prefix vinden we het partikel **-a-** dat echter doorgaans verdwijnt in de samentrekking.

Lijst der vervangende suffixen :

kl. 1 en 9	**-ani**	*mijn*	kl. 2	**-etu**	*ons*
	-obe	*jouw*		**-enu**	*uw*
	-embi	*zijn*		**-abo**	*hun*
kl. 3 en 6	**-ao**		kl. 4 en 10	**-ayo**	

kl. 5, 7, 8 **-adio, -akio, -abio,** kl. 11-15 **-alo, -ako, -ato, -abo** en **-ako.**

mulumbu úání, úémbí, úétú, úénú, úábó.
tálá diání, dióbé, diémbí, diétú, diénú, diábó.
béele díání, díóbé, díémbí, díétú, díénú, díábó.
musebé uání, oóbé, uémbí, uétú, uénú, uábó.

Deze voorbeelden tonen aan dat het possessief in postpositie (˘ ˘) is wanneer het onafhankelijk naamwoord eindigt met een lage toon. Het is echter (/˘) als het naamwoord op de laatste klankgreep een hoge toon draagt. De possessieven hebben dus alle eenzelfde toonmelodie bij naamwoorden die op een gelijke toon eindigen.

uaní mũlumbu	*mijn lans* ;	**uaní mũsebé**	*mijn been.*
dianí tálá	*mijn bed* ;	**aaní mãtálá**	*mijn bedden.*

In prepositie hebben de possessieven steeds (- ˘). Het prefix van het regerend woord wordt zeer hoog. Vóór een nulprefix wordt de laatste klankgreep van het possessief zeer hoog.

Behoort het vervangend suffix tot andere klassen dan zijn de regels dezelfde.

(**nkókó**	*kippen*)	**nsálá iáyó**	*hun veren*, kl. 10.
(**kakyénzá**	*bijl*)	**bukolé buákó**	*zijn kracht*, kl. 12.
(**buaní**	*veld*)	**buníní buádíó**	*zijn grootte*, kl. 5.
(**bimuma**	*vruchten*)	**bululu búábíó**	*hun bitterheid*, kl. 8.

12. Extra-onafhankelijke naamwoorden. Om onze grammaticale opvatting goed te doen uitkomen, zouden we de schrijfwijze moeten veranderen, en aaneenschrijven wat aaneenhoort. We volgen niettemin de traditie. Deze categorie wordt gevormd door locatieven gevolgd door onafhankelijke naamwoorden. Beide vormen feitelijk maar één woord in grammaticaal opzicht en we zouden dus moeten schrijven **pamutʃí**, *tegen de boom.*

pa	*tegen*
ku	*bij, in de richting van*
mu	*in*
ku maayí	*bij het water*
mu nyumbá,	*in de hut*
pa mbidi	*op het lichaam.*

Deze extra-onafhankelijke prefixen hebben steeds een lage toon en kunnen op hun beurt afhankelijke prefixen regeren.

ku nyumbá kó m̀fúmú,	*bij de hut van de chef*
mu muʃeeto mó mukází	*in de kist van de vrouw*
mataba ó pa kisalo	*de maïs op de markt*
kiovu ó mu musúló	*de kroko in de rivier*
nkúní íó mu nyumbá,	*het stookhout in de hut.*

13. Onafhankelijke vervangers of vervangers van onafhankelijke naamwoorden :

kl. 1 en 9	**nííni** *ik*	kl. 2	**baatwé**	*wij*
	oówé *jij*		**baanwé**	*gij*
	abé *hij, zij*		**abó**	*zij*
kl. 3 en 6	**aó**	kl. 4 en 10	**ayó**	
kl. 5	**adíó**			
kl. 7	**akíó**	kl. 8	**abíó**	
kl. 11	**aló**			
kl. 12	**akó**	kl. 13	**ató**	
kl. 14	**abó**	kl. 15	**akó**	

14. Andere afhankelijke naamwoorden.

a. **múíní, bééné** enz. *zelf, in eigen persoon* ; cf. *alleen*
abé múíni, *hij alleen* ; **baatwé bééne**, *wij alleen*
mfúmú múíní, *de chef zelf* ; **bakází bééné**, *de vrouwen zelf*
mukooko múíní, *het schaap zelf* ;

b. **muini, beene**, *een man van (uit), eigenaar* enz.
muini Budya, beene Budya, *een of meer van de stam der Budya.*
beene mudimo, *werklieden* ; **muini koóbé**, *jouw vrouw.*
beene nyumbá, *huisgenoten.*

15. Vervolg.

-ngo *ander* (cf. 8) (met hoge toon op het prefix zoals **-ini** *alleen*) :
úngo múǹtu kúfiká ku bualo, *een andere mens kwam naar het dorp* ;
bángo bákází báápinga kuábó, *de andere vrouwen zijn thuis gekomen* ;
ungo in prepositie geeft een hoge toon aan het onafhankelijk prefix van het volgende naamwoord.
-ńká, *slechts, enkel* ;
muntu ońká úábanda pa mutala, *slechts een mens klom op de zolder* ;
bakází bońká béépika bidíbwá, *enkel de vrouwen maken de maniokbrij gereed.*

16. Vraagwoorden :

a. **nááni, báanááni**, *wie?*
nááni uazímiʃá keelé? *wie heeft het mes verloren?*

b. **nááni**, *welke? wat voor?*
nááni mítʃi? í ndúnda! *Wat voor bomen? het zijn rubberbomen.* **nááni lúfuku?** *welke dag?*

c. **nkíni**? *wat*?

udi kubaaʃá nkíni? *wat zoek je*?

d. **(bualo) bó kíni**? *waarom*? *om welke reden*?

udi kuʃimá bualo bó kíni? *Waarom lieg je*?

e. **buini kíni**? *hoe*? *op welke manier*?

bó kusabúká musúló béenó túlóŋgyé buini kíni? *hoe leggen we het aan om deze rivier over te steken*?

f. **búíngí buini kíni**? *hoeveel*?

bábélé ní miʃeeto búíngí buini kíni? *hoeveel kisten hadden ze*?

g. **kúni, páni**? *waar*?

udi kuvúá kúni? *vanwaar kom je*?

17. Algemeen vraagpartikel. Dit is in één- en meerledige vraag steeds -'ni : **udi mfúmú'ni**? *Ben je de chef*? **múŋtú'ni í nyama**? *Is het een mens of een dier*? De verlengde klinker is steeds hoog, **múkookó'ni**? *Is het een schaap*? (**mukooko**).

B. Werkwoord

Het verbaal systeem in het Buini Budya legt ons een volgende indeling op :

1. Samengestelde vormen :
   a. koppelwoord + noemvorm (ku- -a) : onvoltooid aspect ;
   b. koppelwoord + deelwoord (np- -e) : voltooid aspect.
2. Eenledige verbale vormen :
   a. eenledige verbale vormen :
      - - a
      - a - - a
      - - e
      -a (+ ayi)
   b. koppelwoord.

Om herhalingen te vermijden zullen we vooraf behandelen : de verbale affixen (tabel van prefixen, infixen en suffixen), de noemvorm, het deelwoord en het koppelwoord.

Ontkenning en relatiefconstructie wordt behandeld bij koppelwoord en verbale vormen. De invloed van de infixen op het toonschema vindt zijn plaats bij noemvorm, deelwoord en verbale vormen. Tenslotte volgen de suffixen.

1. Verbale affixen

	Prefixen		Infixen	Suffixen
kl. 1 en 9	n-, na-		-n-	
	u-		-ku-	
	ú-	á-	-mu-	-'be
kl. 2	tu-		-itu-	
	mu-		-imu-	
	bá-		-iba-	-'bo
kl. 3	ú-		-i-u-	-'o
kl. 4 en 10	í-		-iyi-	-'io
kl. 5	dí-		-idi-	-'dio
kl. 6	á-		-i-a-	-'o
kl. 7	kí-		-iki-	-'kio
kl. 8	bí-		-ibi-	-'bio
kl. 11	lú-		-ilu-	-'lo
kl. 12	ká-		-ika-	-'ko
kl. 13	tú-		-itu-	-'to
kl. 14	bú-		-ibu-	-'bo
kl. 15	kú-		-iku-	-'ko

P r e f i x e n. — In onafhankelijke bevestigende zinnen zijn de prefixen van de eerste en tweede persoon steeds laag, uitgenomen in de subjonctief. De prefixen van de derde persoon zijn in alle klassen hoog.

In ontkennende vormen en relatiefconstructies zijn alle prefixen laag, ook voor de derde persoon. Het extra-prefix in de relatiefconstructie is echter hoog, morphologisch is het precies hetzelfde als de extra-afhankelijke prefixen bij de naamwoorden (genitief). Bijgevolg hebben we ze niet herhaald in de tabel, b. v. **muaná ó-mukází**, *het kind van de vrouw* ; **muaná ó-tudi kumóná**, *het kind dat wij zien.*

In de subjonctief zijn alle prefixen voor alle klassen hoog en voor kl. 1 en 9 hebben we **á-** in plaats van **ú-**.

I n f i x e n. — De aspectinfixen **-kí-** (*bezig*) en **-ka-** (*reeds*) komen voor in noemvorm, deelwoord en sommige verbale vormen.

De persoonsinfixen van kl. 1 en 9 hebben een lage toon. Alle andere klassen hebben een hoge toon op de tweede klankgreep van het infix dat gevormd is uit : **i** + afhankelijk prefix. Voorafgegaan

door **i** of **u** is de voorklinker van het infix (n. l. de „**i**") **i**, doch initiaal of in contractie met **a** krijgt het **e**, b. v. **etútúmé** *zend ons*, **kukeebátúmá** *het hen gaan zenden*. Niettemin moet men de infixen aanduiden met als voorklinker „**i**" en niet „**e**", omdat **e** voorafgegaan door **i** of **u** niet zou veranderen in **i**. Het liggend streepje tussen twee klinkers, b.v. **-i-u-** en **-i-a-** geeft aan dat we met twee afzonderlijke klankgrepen te doen hebben zonder **y** of **w** als overgangsklank.

De invloed van de infixen op de tonen van de vormen wordt ter plaatse besproken.

S u f f i x e n. — Uitgenomen voor kl. 1 en 9 is de vorming voor de suffixen steeds : afhankelijk prefix + **o**. De klinkers **u** + **o** trekken evenals **a** + **o** samen tot een korte **o**. De hoge komma vóór het suffix duidt aan dat het klinkersuffix van de vorm waaraan dit klassesuffix gehecht wordt, lang is, b. v. **kumupa'to** *ze aan hem geven*.

Verlenging aan het woordeinde geven we op een speciale manier aan om het woordbeeld niet te veranderen.

2. Koppelwoorden

De koppelwoorden kunnen zowel alleen in een zin voorkomen als gevolgd worden door noemvorm of deelwoord. Dit brengt echter geen veranderingen in de tonologie teweeg. Komt er na het koppelwoord geen predicaat dan moet het suffix **-'ko**, **-'mo** of **-'po** volgen.

a. Bevestigend :

HEDEN	ONBEPAALD VERLEDEN	LANG VERLEDEN	KORT VERLEDEN	TOEKOMST	
ndi	**naadí**	**naaná**	**mbélé**	**nsá** [1]	**ínsádi**
udi	**uadí**	**uaná**	**ubélé**	**usá**	**óósádi**
údí	**úádí**	**úáná**	**úbélé**	**úsá**	**áásádi**
tudi	**tuadí**	**tuaná**	**tubélé**	**tusá**	**atusádi**
mudi	**muadí**	**muaná**	**mubélé**	**musá**	**amusádi**
bádí	**báádí**	**bááná**	**bábélé**	**básá**	**abasádi**

[1] Enkel gebruikt gevolgd door de **-a--a** vorm.

b. Ontkennend :

HEDEN	ONBEPAALD VERLEDEN	LANG VERLEDEN	KORT VERLEDEN
nkíé	**nkíádí**	**nkíáná**	**nkibélé**
túé	**túádí**	**túáná**	**tubélé**
téé	**táádí**	**tááná**	**tabélé**
tatúé	**tatúádí**	**tatúáná**	**tatubélé**
tamúé	**tamúádí**	**tamúáná**	**tamubélé**
tabéé	**tabáádí**	**tabááná**	**tababélé**

Al deze koppelwoorden, uitgenomen (**-sáá**, **-sádi**), kunnen het infix **-kí-** (*bezig*) hebben zowel in de bevestiging als in de ontkenning.

Relatiefzin

Bevestigend :

1. Zonder extra (of object-)prefix, bevestigend :

udi	**uadí**	**uaná**	**ubélé**	**usáá**
badi	**baadí**	**baaná**	**babélé**	**basáá**

2. Zonder extra- (of object-)prefix, ontkennend :

uʃíé	**uadí uʃíé**	**uaná uʃíé**	**ubélé uʃíé**	
baʃíé	**baadí baʃíé**	**baaná baʃíé**	**babélé baʃíé**	

3. Met extra-prefix, bevestigend :

(**budimi**)	**bóndi**	**bónáádi**	**bónááná**	**bómbélé**	**bónsádi**
	bóódi	**bóuádi** [1]	**bóuáná**	**bóóbélé**	**bóósádi**
	búádi	worden niet gebruikt		**búábélé**	**búásádi**
	bótùdi	**bótùádi**	**bótùáná**	**bótùbélé**	**bótùsádi**
	bómùdi	**bómùádi**	**bómùáná**	**bómùbélé**	**bómùsádi**
	bóbàdi	**bóbàádi**	**bóbààná**	**bóbàbélé**	**bóbàsádi**

4. Met extra-prefix, ontkennend :

(**budimi**)	**bónʃié**	**bónáádi**	**nkíádí**	**bónááná**	**nkíáná**	**bómbélé**	**nkibélé**
	bóóʃié	**bóuádi**	**túádí**	**bóuáná**	**túáná**	**bóóbélé**	**tubélé**
	búáʃié	enz.		enz.		enz.	
	bótùʃié						
	bómùʃié						
	bóbàʃié						

Enige vaststellingen : De persoonsprefixen van de eerste en tweede pers. zijn steeds laag. Het persoons- en klasseprefix voor de derde

[1] = **bówaadi.**

persoon zijn hoog in onafhankelijke zinnen als deze tevens bevestigend zijn, laag in alle ontkennende vormen en in relatiefzinnen. In ontkennende vormen en relatiefzinnen zijn dus de prefixen voor alle personen van dezelfde tonaliteit, nl. laag. Begint echter het koppelwoord met een klinker die hoog wordt, dan valt de lage toon van het prefix eenvoudig weg.

De tonen van deze koppelwoorden hebben doorgaans geen invloed op het volgende woord. Is echter het koppelwoord **-di** in sommige gevalllen door elisie van de **d** veranderd in **e**, n. l. in de ontkenning en relatiefzin, dan krijgt het volgende woord een hoge toon op het prefix, b. v. **túé músungu** *jij bent geen blanke* ; **baʃíé básungu** *zij die geen blanken zijn*. Hetzelfde verschijnsel treedt ook op na **-sáá** dat enkel aan een noemvorm kan voorafgaan, b. v. **atusáá kúdimá**... *wij gaan werken*. Praktisch dus na een lange hoge eindklinker.

De ontkenning in de relatiefzin wordt uitgedrukt door **ʃi + e**. Voor de verleden tijd gaan eerst de bevestigende vormen vooraf gevolgd door **i + e** ; hij kan dus enkel door omschrijving uitgedrukt worden.

De tonen van het extra-relatiefprefix zijn steeds hoog.

Onderwerpprefix + koppelwoord worden middelhoog uitgesproken, doch de oppositie tussen extra-prefix en de rest is essentieel.

3. De werkwoorden worden ingedeeld in twee toongroepen

Toongroep I			Toongroep II	
kuʒuuka	*opstaan*	(a)	**kutúúla**	*neerzetten*
kuʒiika	*begraven*	– CVVC –	**kutééka**	*gereedmaken*
kusaana	*ontmoeten*	of	**kuvúáta**	*kleden*
kubaaʃa	*zoeken*	– C^{l}_{u}VC –	**kuláála**	*slapen*
kufiima	*zwart zijn*		**kulóóta**	*dromen*
kuʃiita	*inwrijven*		**kumúéka**	*verschijnen*
kusoola	*uitdagen*		**kubúíʒa**	*ondervragen*
kukooʒa	*vluchten*	(b)	**kupóóla**	*plukken*
kunyanʒa	*schudden*	– CVNC –	**kunyóntá**	*zich warmen* [1]
kupanda	*splijten*	of	**kunyónká**	*straffen* [1]
kuyamba	*delven*	– CVC –	**kukómbá**	*vegen*

[1] **-nt-** en **-nk-** als eindkonsonant van de kern i. p. v. **-t-**, **-k-** (cf. Tshiluba).

kununka	*stinken*		**kuyúmbá**	*zingen* [1]
kulonga	*doen*		**kupánzá**	*vragen*
kutunga	*kopen*		**kufúndá**	*schrijven*
kuʃinga	*verkopen*		**kutándá**	*twisten*
kuseka	*lachen*		**kukámá**	*wringen*
kupela	*weigeren*		**kukútá**	*samenbinden*
kudima	*werken*		**kukúná**	*planten*
kuyilwa	*vergeten*		**kufúlá**	*smeden*
kusaba	*koken*		**kumóná**	*zien*
kuyupa	*hozen* [1]		**kuyúbá**	*stelen* [1]
kubaya	*opzwellen*		**kutúmá**	*zenden*
kufuta	*betalen*		**kuyówá**	*wassen*
kuʒaalala	*neerzitten*	(c) -met uitbreiding-	**kutéélela**	*luisteren*
kusungulula	*uitkiezen*	van de kern	**kusémbéla**	*spelen*
kubandila	*kijken*	(d)	**kukúpíla**	*slaan*
kuamuka	*oplichten*	– vc –	**kuivína**	*horen*
kuipaya	*doden*		**kuipátʃika**	*dronken zijn*
kuenda	*gaan*		**kufúá**	*sterven*
komba	*trommelen*	(e)	**kufíá**	*verbergen*
kuvua	*komen*	– c(+$^{i}_{u}$) –	**kudíá**	*eten*

Uit deze systematisch gerangschikte voorbeelden in twee toongroepen kunnen we het volgende besluiten :

De grondtoon van het prefix **ku-** is laag. Deze kan echter hoog worden wanneer er een lange hoge toon onmiddellijk aan voorafgaat, b. v. **atusáá kúdima** *wij zullen werken*, of **tatúé kúdima** *wij werken niet.*

De eigen toon van de kern in groep I is steeds laag, evenals voor alle klankgrepen van eventuele stamuitbreiding (of afleidingssuffixen) en het klinkersuffix.

Toongroep II vraagt meer uitleg : Een lange kernklinker of door een semivokaal verzwaarde kernklinker is steeds hoog, doch al wat er volgt (zowel uitbreiding als suffix) is laag.

Een monosyllabische stam in toongroep II draagt een hoge toon. Als er een stamuitbreiding aanwezig is dan vallen deze monosyllabische stammen in de vooraf vermelde kategorie van kernen met lange klinker.

---

[1] De kern begint met **y** en de kernklinker is **u** i. p. v. **i**.

Is de kernklinker kort in toongroep II dan heeft èn kern èn de eerste klankgreep die op de kern volgt (hetzij klinkersuffix of stamuitbreiding) een hoge toon. Hier valt aan te stippen dat een nasaalverbinding, b. v. **kunyónká**, de kernklinker (die in feite halflang is) niet rangschikt onder de kategorie „met lange klinker". Hier wijkt het Buini Budija dus af van het Tshiluba.

Begint een kern in toongroep II met een klinker dan wordt de hoge kerntoon geëlideerd (hetzelfde geschiedt bij naamwoorden, **muaná** en niet **muáná**). De klankgreep die onmiddellijk op de kern volgt, is echter hoog : **kuivína**, *horen*.

Wij herhalen nog eens dat deze de regels zijn voor noemvormen alleenstaand geciteerd of op het eind van de zin. IN DE ZIN immers hebben alle klankgrepen na de kern een HOGE TOON, b. v. **kudimá budimi**, *het veld bewerken* ; **kumutúmíná mataba**, *aan hem maïs zenden*.

Het klinkersuffix van gelijk welke werkwoordelijke vorm, noemvorm, deelwoord of verbale vorm, heeft nooit invloed op de toon van de volgende klankgreep. Het brengt m. a. w. geen wijzigingen teweeg.

4. Deelwoord

Het deelwoord met actieve of passieve betekenis eindigt steeds op het klinkersuffix **-e**. De afhankelijke prefixen zijn juist dezelfde als voor de adjectieven. De toonregels zijn dezelfde als voor de noemvorm. Een deelwoord kan als bijstelling gebruikt worden bij een naamwoord of voorafgegaan worden door een koppelwoord.

5. Invloed van de klasse-infixen op noemvorm en deelwoord

Daar alle infixen zich gedragen ofwel als **-mu-** (kl. 1 en 9) ofwel als **-ibá-** (kl. 2) beperken we ons tot deze twee voorbeelden. De voorbeelden zijn genomen in een volzin waarvan we de rest weglieten.

Toongroep I	Toongroep II
tudi kumuseká	**tudi kumutúmá**
tudi kumusekyélá	**tudi kumutúmíná**
tatúé kúmuseká	**tatúé kúmutúmá**
tatúé kúmusekyélá	**tatúé kúmutúmíná**

tudi bamusekyé	**tudi bamutúmé**
tudi bamusekyélé	**tudi bamutúmíné**
tatúé bámusekyé	**tatúé bámutúmé**
tatúé bámusekyélé	**tatúé bámutúmíné**
tudi kuibáséká	**tudi kuibátúmá**
tudi kuibásékyélá	**tudi kuibátúmíná**
tatúé kúibáséká	**tatúé kúibátúmá**
tatúé kúibásékyélá	**tatúé kúibátúmíná**
tudi beebásékyé	**tudi beebátúmé**
tudi beebásékyélé	**tudi beebátúmíné**
tatúé béebásékyé	**tatúé béebátúmé**
tatúé béebásékyélé	**tatúé béebátúmíné**

De boven geformuleerde algemene regel luidde : **-n-**, **-ku-** en **-mu-** hebben een lage toon, alle overige infixen een hoge. Lange hoge eindklinkers die voorafgaan, geven een hoge toon op de volgende klankgreep of op de eerste tijd van een lange klankgreep (waardoor in dat geval een dalende toon ontstaat). Voor toongroep II verloopt alles normaal. In toongroep I volgen de infixen met lage toon ook de regels, maar bij de infixen **-íbá-**, enz. zien we dat de kern een hoge toon krijgt (toonreduplicatie). Uitbreiding en suffix zijn middelhoog of beter „verlaagde" hoge tonen.

Verhalende noemvorm

De verhalende noemvorm wordt steeds voorafgegaan door een onafhankelijke naamwoord-vervanger cf. III A 13. Vervangende onderwerpsuffixen, zoals in het **Tshílúba**, komen niet voor. Zelfs als het naamwoord aanwezig is moet er toch een vervangend woord gebruikt worden, bv. **Kabundi akó kúambilá'ma**, en *niet* **Kabundi kuambilá'ma**. Deze vorm heeft de waarde van een onvoltooid verleden en wordt veel gebezigd in de verteltrant.

Toongroep I			Toongroep II		
1° zonder infixen :					
kúʒiiká	**kúdimá**	**kúvúá**	**kúkúná**	**kútééká**	**kúpá**
kúʒiikílá	**kúdimíná**	**kúvuilá**	**kúkúníná**	**kútéékyélá**	**kúpéélá**

2º met infix -n-, -ku-, -mu- :

kúmuʒiiká kúmuseká kúmutúmá kúmutúúlá kúmupá
kúmuʒiikílá kúmusekyélá kúmukúníná kúmutéékyélá kúmutúílá

3º met andere infixen :

kúibáʒííká kúibásékà kúibátúmá kúibátúúlá kúibápá
kúibáʒííkílá kúibásékyélá kúibákúníná kúibátéékyélá kúibátúílá

Toonregels

a. Het prefix **kú-** heeft steeds een hoge toon.

b. Onmiddellijk volgende hoge toon in toongroep II is „verlaagd" of middelhoog omdat het voornaamste kenmerk van deze vorm de contrasttoon is tussen eerste en tweede klankgreep, respectievelijk tussen eerste en tweede tijd van een lange klankgreep. Een uitzondering vormt **kúvúá** (c + v).

c. Alle overige regels zijn dezelfde als voor de gewone noemvorm.

d. Wanneer er door reduplicatie van de hoge toon van de infixen van de reeks -ibá- een hoge toon komt op de kern van werkwoorden uit toongroep I, worden stamuitbreiding en klinkersuffix „verlaagd" of middelhoog in plaats van hoog.

6. Koppelwoord + noemvorm : onvoltooid aspect

Daar koppelwoord en noemvorm reeds behandeld werden, kan hier een opsomming van de combinaties met een voorbeeld volstaan.

-di + ku- -a

a. **-di + ku- -a** : heden — *ontkenning*
tudi kudimá, *wij werken* — **tatúé kúdimá**

-adi + ku- -a, enz.

b. **adi + ku- -a** : onbepaald verleden
tuadí kudimá, *wij werkten niet* — **tatúádí kudimá**

c. **-bele + ku- -a** : kort verleden
tubélé kudimá, *wij werkten onlangs* — **tatubélé kudimá**

d. **-ana + ku- -a** : lang verleden
tuaná kudimá, *wij werkten vroeger* — **tatúáná kudimá**

e. **a- -sadi** (of **saa**) + **ku- -a** : „reeds, al, zinnens, van plan" [1].

[1] Kan ook voorafgegaan worden door **-ana**, **-bele** en **-adi**.

atusádi kudimá, *wij werken al* **tatusáá kúdimá**
atusáá kúdimá, *wij zijn van plan te werken.*

f. **-di** extra afh. pref. + **ku- -a** ontkenning- **-a** + **ku- -a**
tudi bó kudimá, *wij behoren te werken* **tatúá kúdimá**
wij mogen werken.

Deze vormen duiden het al dan niet bestaan van een zedelijke verplichting aan.

Al deze vormen kunnen een habitueel aspect vertonen wanneer men het klinkersuffix **-a** van de noemvorm vervangt door **-anga**.

g. **-di kananga ku- -a** : andere manier om „gewoonte" uit te drukken.

tudi kananga kudimá, *wij plegen te werken* ; **tatúé kananga kudimá.**

Deze vorm kan ook door de andere koppelwoorden die verleden tijd aanduiden, voorafgegaan worden.

7. Koppelwoord + deelwoord : voltooid aspect

a. **-di** np- **-e** : heden
tudi badimé, *wij hebben gewerkt* **tatúé bádimé**

b. **-adi** np- **-e** : onbepaald verleden
tuadí badimé, *we hadden gewerkt* **tatúádí badimé**

c. **-bele** np- **-e** : kort verleden
tubélé badimé, *wij hadden onlangs gewerkt* **tatubélé badimé**

d. **-ana** np- **-e** : lang verleden
tuaná badimé, *wij heben vroeger gewerkt* **tatuaná badimé**

e. **a- -sadi** np- **-e** : „reeds, enz."
atusádi badimé, *wij hebben reeds gewerkt* **tatusáá bádimé**

Door **-e** te vervangen door **-engye** hebben deze vormen een habitueel aspect.

8. Eenledige verbale vormen

a. Subjonctief

1° Zonder infixen :

Toongroep I			Toongroep II		
CVVC	CVC	C(+ V)	CVVC	CVC	C(+V)
túʒíikyé	**túdíme**	**túvue**	**tútéékye**	**túkúne**	**túpé**
túʒííkilé	**túdíminé**	**túvúilé**	**tútéékyelé**	**túkúnine**	**túpéele**
túʒííkululé	**túdímu-nuné**	**túvúididilé**	**tútéékululé**	**túkúnu-nuné**	**túpéelu-lulé**

2º Met infixen -n-, -ku- of -mu-

túmúʒiikyé	**túmúsekyé**	**tumútuule**	**tumútume**
túmúʒiikílé	**túmúdimíné**	**tumúteekyele**	**tumúkunine**
túmúʒiikúlúílé	**túmúdimúnúíné**	**tumúteekuluile**	**tumúkununuine**
			tumúpe
			tumútuile
			tumúpeeluluile

3º Met andere infixen :

tuibaʒííkye	**tuibasékye**	**tuibatuule**	**tuibatume**
tuibaʒííkile	**tuibadímine**	**tuibateekyele**	**tuibakunine**
tuibaʒííkuluile	**tuibadímunuine**	**tuibateekuluile**	**tuibakununuine**
			tuibape
			tuibatuile
			tuibapeeluluile

het type vc valt voor alles in de categorie cvvc van toongroep I. Voor het type c(+ v) kan geen voorbeeld gevonden worden met infix -mu- of -iba-. Het infix -imu-(plaats) is mogelijk doch dan komt het onder cvvc van toongroep I.

Verklaring

1º De subjonctief begint steeds met twee hoge tonen. Is de kernklinker van toongroep I lang en is er tevens geen stamuitbreiding dan wordt de tweede tijd laag, waardoor er een dalende toon ontstaat op de kern. De tweede tijd wordt behandeld als een stamuitbreiding. Hetzelfde zien we bij het type c(+ v) met een stamuitbreiding van één klankgreep. Is er de facto een stamuitbreiding dan treedt de tweede tijd van de lange kernklinker van toongroep I niet meer als zodanig op. De derde klankgreep, resp. de derde tijd staat in toontegenstelling met de tweede. De laatste klankgreep is hoog als er meer dan drie korte klankgrepen zijn. Alle supplementaire klankgrepen nà de tweede en vóór de laatste zijn laag (cf. het deelwoord op -e in het Tshiluba).

In toongroep II waar de kern een hoge toon heeft blijft deze steeds hoog ook als de kern twee tijden telt. Bij het type c(+ v) wordt de eerste klankgreep van een eventuele stamuitbreiding tonologisch behandeld als de tweede tijd van een lange kernklinker.

2º In toongroep I zijn de eerste twee klankgrepen hoog, de kern laag en alle suffixen hoog. In toongroep II is alles laag behalve het infix dat hoog is. M. a. w. in I alles hoog behalve de kern, in II alles laag behalve het infix.

3° Wanneer de infixen niet tot kl. 1 of 9 behoren, is in toongroep II alles laag, in toongroep I is enkel de kernklinker hoog.

In alle door ons tot nu toe bestudeerde talen stond de subjonctief steeds apart in het tonologisch systeem van het werkwoord. In plaats van grammaticale toonregels voor ieder element vinden we een toonschema voor de hele vorm. De aanwezigheid van een infix brengt ook in deze verbale vorm de meest diepgaande toonwijzigingen teweeg.

Het habitueel aspect kan ook bij de subjonctief voorkomen. Men vervange het klinkersuffix -e door -engye.

b. Imperatief

1° Zonder infixen :

CVVC	CVC	C(+ V)	CVVC	CVC	C(+ V)
ʒiiká	**dimá**	**vúá**	**tééka**	**kúná**	**ítúá, ípá**
ʒiikflá	**dimíná**	**vuilá**	**téékyelá**	**kúniná**	**túfla**
ʒiikúlúlá	**dimúnúná**	**vuidídflá**	**téékululá**	**kúnununá**	**túflululá**

2° Met infix -n-, -ku- of -mu- :

muʒiikyé	**musekyé**	**mutúúlé**	**mutúmé**	**mupé**
muʒiikflé	**mudimíné**	**mutéékyélé**	**mukúníné**	**mutúflé**
muʒiikúlúflé	**mudimúnúíné**	**mutéékúlúflé**	**mukúnúíné**	**mutúúlúlúflé**

3° Met infix van andere klassen :

ebáʒíkyé	**ebásékyé**	**ebátúúlé**	**ebátúmé**	**abápé**
ebáʒíkflé	**ebádímíné**	**ebátéékyélé**	**ebákúníné**	**ebátúflé**
ebáʒíkúlúflé	**ebádímúnúíné**	**ebátéékúlúflé**	**ebákúnúnúíné**	**ebátúúlúlúflé**

Het suffix voor het meervoud -ayi verlengt het klinkersuffix, doch brengt geen toonveranderingen teweeg. Om het bevel te verzachten kan men het suffix -ang- voegen tussen klinkersuffix en kern resp. stamuitbreiding.

1° Er is toontegenstelling tussen kernklinker en suffixen. Telt de vorm meer dan twee klankgrepen dan is tevens het klinkersuffix altijd hoog. Bij monosyllabische stammen is er geen toontegenstelling daar dit althans bij toongroep I onmogelijk is. Bij toongroep II komt vóór de monosyllabische stam zonder uitbreiding een klinker í-. Het type CVC van toongroep II heeft een hoge toon op het klinkersuffix, als er géén stamuitbreiding aanwezig is.

2° Bij aanwezigheid van een infix van kl. 1 of 9 hebben infix en kern hun grondtoon en zijn alle suffixen (stamuitbreiding en klinkersuffix) hoog.

3° In toongroep I komt de hoge toon van de tweede klankgreep van het infix -ibá- ook op de kern te liggen (toonreduplicatie) en alle suffixen zijn middelhoog of beter „verlaagd" hoog.

In toongroep II zijn stamuitbreiding en klinkersuffix hoog, terwijl infix en kern hun grondtoon behouden.

c. Afhankelijke vorm - -a : onvoltooid aspect

Deze verbale vorm komt nooit in een onafhankelijke zin voor en krijgt zijn „tegenwoordige of verleden" tijdswaarde uit het zinsverband.

Toongroep I			Toongroep II		
1° Zonder infixen					
cvvc	cvc	c(+ v)	cvvc	cvc	c(+ v)
tuʒiika	**tudima**	**tuvua**	**tutééka**	**tukúná**	**tupá**
tuʒiikila	**tudimina**	**tuvuila**	**tutéékyela**	**tukúnína**	**tutúíla**
tuʒiiku-lula	**tudimu-nuna**	**tuvuididila**	**tutééku-lula**	**tukúnú-nuna**	**tutúúlu-lula**
2° Infix -n-, -ku- of -mu- :					
tumuʒiika	**tumuseka**	**tumutúúla**	**tumutúmá**	**tumupá**	
tumuʒiikila	**tumudimina**	**tumutéékyela**	**tumukúnína**	**tumutúíla**	
tumuʒiiku-luila	**tumudimu-nuina**	**tumutééku-luila**	**tumukúnúnuina**	enz.	
3° Andere infixen :					
tuibáʒííka	**tuibáséka**	**tuibátúúla**	**tuibátúmá**	**tuibápá**	
tuibáʒííkila	**tuibádímina**	**tuibátéékyela**	**tuibákúnína**	**tuibátúíla**	
tuibáʒííku-luila	**tuibádímu-nuina**	**tuibátééku-luila**	**tuibákúnúnuina**	enz.	

Prefixen van de derde persoon, alle klassen.

1° Zonder infixen :					
báʒííka	**bádíma**	**bávúá**	**bátééka**	**bákúná**	**bápá**
báʒííkila	**bádímina**	**bávúíla**	**bátéékyela**	**bákúnína**	**bátúíla**
2° Met infix -n-, -ku-, -mu- :					
bámúʒííka	**bámúséka**	**bámútúúla**	**bámútúmá**	**bámúpá**	
bámúʒííkila	**bámúdímina**	**bámútéékyela**	**bámúkúnína**	**bámútúíla**	

3° Met andere infixen :

béétúʒíka béétúséka béétútúúla béétútúmá béétúpá
béétúʒíkila béétúdímina béétútéékyela béétúkúnína béétútúíla

4° Met dubbel infix :

bákéétúʒíka bákéétúséka bákéétútúúla bákéétútúmá bákéétúpá

Toonregels voor de --a vorm

a. Stamuitbreiding en klinkersuffix (alle suffixen) hebben een lage toon. Bij II CVC is er wegens toonreduplicatie een hoge toon op de klankgreep die onmiddellijk volgt op de kern, b. v. **tukúnúnuna**. Daar bij II C(+ V) kern + uitbreiding of klinkersuffix één klankgreep uitmaken draagt de resulterende syllabe een hoge toon.

b. Kern. Deze behoudt zijn grondtoon. In toongroep I echter kan op de kern een hoge toon komen door reduplicatie van de hoge toon van het onderwerpprefix of infix van de derde persoon (uitgezonderd kl. 1. en 9), b. v. **tuibáséka, bádíma, bámúséka, bákéétúséka.**

c. De infixen hebben hun eigen toon indien deze door toonreduplicatie niet verdwijnt. Door reduplicatie doet het onderwerpprefix van de derde persoon alle infixen en ook de kern van toongroep I hoog worden. De infixen echter van de reeks -ibá- geven zelf een hoge toon aan de kern van toongroep I, b. v. **tuibáséka.**

d. De onderwerpprefixen van de eerste en tweede persoon hebben een lage toon. Die van de derde persoon een hoge toon en deze kan zich herhalen tot op drie klankgrepen (de kern van toongroep I inbegrepen), b. v. **bákámúséka**, cf. **tukamuseka.**

e. Een relatiefconstructie van deze --a vorm komt niet voor.

Ontkennende--a vorm

Toongroep I			Toongroep II		
1° Zonder infixen :					
CVVC	CVC	C(+ V)	CVVC	CVC	C(× V)
tatuʒíika	**tatudíma**	**tatúvúá**	**tatuteeka**	**tatukuna**	**tatupa**
tatuʒíikila	**tatudímina**	**tatuvúíla**	**tatuteekyela**	**tatukunina**	**tatutuila**
tatuʒíikulula	**tatudímununa**	enz.	**tatuteekulula**	**tatukunununa**	enz.

2º Met infix -n-, -ku-, -mu- :

tatumúʒiika	**tatumúseka**	**tatumútuula**	**tatumútuma tatumúpa**
tatumúʒiikila	**tatumúdimina**	**tatumúteekyela**	**tatumúkunina**
tatumúʒiikuluila	**tatumúdimunuina**	**tatumúteekululuila**	**tatumúkununuina**

3º Met andere infixen :

tatuibáʒíika	**tatuibáséka**	**tatuibatuula**	**tatuibatuma**
tatuibáʒíikila	**tatuibádímina**	**tatuibateekyela**	**tatuibakunina**
tatuibáʒíikuluila	**tatuibádímunuina**	**tatuibateekuluila**	**tatuibakununuina**

Toonregels

Kenmerk : hoge toon na **ta** + onderwerpprefix, uitgen. II **-iba-**.

a. Het klinkersuffix en de stamuitbreiding zijn laag.

Een uitzondering vormt het type c(+ v) I.

b. De kerntoon is voor beide toongroepen laag. Dus de hoge toon van groep II is laag geworden. Voor uitleg over de hoge toon in groep I op de kern, zie verder.

c. Het negatiepartikel **ta-** en de volgende onderwerpprefixen zijn voor alle personen laag. Een uitzondering vormt het type c(+ v) I. Wanneer de volgende klankgreep een lage toon draagt (kernen van I en de infixen **-n-**, **-ku-**, **-mu-** en **-ka-**), dan komt er vanwege de ontkennende onderwerpprefixen een hoge toon op die klankgreep. Dit gebeurt niet als de volgende klankgreep tot toongroep II kerntype behoort.

d. De infixen van de eerste en tweede persoon en ook **-ka-** hebben een lage toon ofschoon deze gemaskeerd wordt door de „verschoven hoge" toon van ontkennende onderwerpprefixen. De andere infixen behouden hun melodie (- ˜) gevolgd door reduplicatie enkel als de kern tot groep I behoort. Alles is laag in dit geval in toongroep II.

In een relatiefzin is deze vorm als volgt gevormd :

Extra-afhankelijk prefix + prefix + **ʃi** + stam.

mataba ótuʃidíma, *de maïs die wij niet verbouwen.*
mataba óbaʃidíma, *de maïs die zij niet verbouwen.*
mataba ótuʃíkuna, *de maïs die wij niet planten.*
mataba óbaʃíkuna *de maïs die zij niet planten.*

d. -a- -a VORM : JUIST-VOLTOOID ASPECT

Toongroep I			Toongroep II		
1° Zonder infixen :					
CVVC	CVC	C(+ V)	CVVC	CVC	C(+V)
tuázíika	**tuádima**	**tuávua**	**tuatééka**	**tuakúná**	**tuatúá**
tuázíikila	**tuádimina**	**tuávuila**	**tuatéékyela**	**tuakúnína**	**tuatúíla**
tuázíikulula	**tuádimununa**	**tuávuididila**	**tuatéékulula**	**tuakúnúnuna**	enz.
2° Met infix -n-, -ku- of -mu- :					
tuámuzíika	**tuámuseka**	**tuámutúúla**	**tuámutúmá**	**tuámupá**	
tuámuzíikila	**tuámudimina**	**tuámutéékyela**	**tuámukúnína**	**tuámutúíla**	
tuámuzíiku-luila	**tuámudimu-nuina**	**tuámutééku-luila**	**tuámukúnú-nuina**	enz.	
3° Met andere infixen :					
tuebázííka	**tuebáséka**	**tuebátúúla**	**tuebátúmá**	**tuebápá**	
tuebázííkila	**tuebádímina**	**tuebátéékyela**	**tuebákúnína**	**tuebátúíla**	
tuebázííkuluila	**tuebádímu-nuina**	**tuebátééku-luila**	**tuebákúnúnuina**	enz.	

Prefixen van de derde persoon, alle klassen.

1° Zonder infixen :					
báázíika	**báádima**	**báávua**	**báátééka**	**báákúná**	**báápá**
báázíikila	**báádimina**	**báávuila**	**báátéékyela**	**báákúnína**	**báátúíla**
2° Met infix -n-, -ku- of -mu- :					
báámuzíika	**báámuseka**	**báámutúúla**	**báámutúmá**	**báámupá**	
báámuzíikila	**báámudimina**	**báámutéékyela**	**báámukúnína**	**báámutúíla**	
3° Andere infixen :					
béétúzíika	**béétúséka**	**béétútúúla**	**béétútúmá**	**béétúpá**	
béétúzíikila	**béétúdimina**	**béétútéékyela**	**béétúkúnína**	**béétútúíla**	
4° Met dubbel infix :					
báákeetúzííka	**báákeetúséka**	**báákeetútúúla**	**báákeetútúmá**	**báákeetúpá**	

Ontkennende -a- -a vorm

Toongroep I			Toongroep II		
1° Zonder infixen :					
CVVC	CVC	C(+V)	CVVC	CVC	C(+V)
tatúázííka	**tatúádíma**	**tatúávua**	**tatúátééka**	**tatúákúná**	**tatúápá**

tatúázííkila	**tatúádímina**	**tatúávúíla**	**tatúátéékyela**	**tatúákúnína**
				tatúápátúíla
tatúázííkulula	**tatúádímunuina**	**enz.**	**tatúátéékulula**	**tatúákúnú-**
				nuina

2º Met infix -n-, -ku- of -mu- :

tatúámúzííka	**tatúámúséka**	**tatúámútúúla**	**tatúámútúmá**
tatúámúzííkila	**tatúámúdímina**	**tatúámútéékyela**	**tatúámúkúnína**
tatúámúzííkuluila	**tatúámúdímunuina**	**tatúámútéékuluila**	**tatúámúkúnúnuina**

3º Met andere infixen :

tatúábézííka	**tatúébáséka**	**tatúébátúúla**	**tatúébátúmá**
tatúébázííkila	**tatúébádímina**	**tatúébátéékyela**	**tatúébákúnína**
tatúébázííkuluila	**tatúébádímunuina**	**tatúébátéékuluila**	**tatúébákúnúnuina**

Toonregels van de -a- -a vorm

a. Met een onderwerpprefix van de eerste en tweede persoon zijn de regels voor klasse-infix en **-ka-**, kern, uitbreiding en suffix juist dezelfde als bij de - -**a** vorm.

Het enige verschil bestaat in de aanwezigheid van het vorminfix **-a-** welks toonhoogte bepaald wordt door contrast of dissimilatie met onmiddellijk volgende klankgreep, b. v.

tuádima **tuámuseka** **tuámutúúla**
tuakúná **tuebáséka** **tuebátúúla**

b. Met een onderwerpprefix van de derde persoon blijven de toonregels voor klasse-infix, kern, uitbreiding en suffix in de grond der zaak ook dezelfde, maar *hoge tonen* worden, wanneer ze *onmiddellijk* op het onderwerpprefix van de derde persoon + **a** volgen, „verlaagd" of middelhoog.

Dit komt dus voor bij toongroep II zonder infix en met infix van serie **-ibá-**. Bovendien bij toongroep I met infix van serie **-ibá-**, b. v. :

báákúná **báátééka** **béétútúmá** **béétútúúla** toongroep II
béétúséka **béétúzííka** toongroep I

Ten grondslag aan dit verschijnsel ligt dat het voornaamste kenmerk van deze vorm het tooncontrast tussen **-a-** en de onmiddellijk volgende klankgreep is, en dit is in de derde persoon het interval hoog-laag.

Volgt immers op **-a-** een lage klankgreep dan zijn de daarna komende syllaben normaal hoog (b. v. **báámutúúla**) of laag (b.v. **báámuseka**, **báákeetúzííka**) naar gelang de toongroep.

Ten gevolge van het vorminfix **-a-** is er geen reduplicatie van de hoge toon van het prefix van de derde persoon op de volgende klankgreep.

De ontkenning van de -a- -a vorm

a. Stamuitbreiding en klinkersuffix hebben dezelfde toonhoogte als in de - -a vorm, n. l. laag. Type CVC II verdubbelt de kerntoon en op kern C(+ V) II + volgende uitbreiding of suffix komt een hoge toon.

b. Onderwerpprefix + a heeft steeds een hoge toon en deze komt op alle volgende klankgrepen tot aan de kern (toongroep II) of tot op de kern (toongroep I) te liggen. Dus ook op eventuele infixen van de serie **-ka-** of **-mu-** en op de eerste klankgreep van serie **-ìbá-**.

c. Het negatiepartikel **ta-** heeft een lage toon.

De -a- -a vorm voorafgegaan door koppelwoord

Uit zichzelf geeft deze vorm enkel en alleen het „juist-voltooid aspect". Wil men het tijdstip bepalen wanneer die handeling juist ten einde gebracht werd dan heeft men koppelwoorden van doen.

a. **(-di)** + **(-a- -a)** : op dit ogenblik juist voltooid
tudi tuakúná mataba, *wij hebben nu juist maïs geplant.*

b. **(-adi)** + **(-a- -a)** : in die onbepaald verleden tijd juist voltooid
tuadí tukúná mataba, *toen hadden we juist maïs geplant.*

c. **(-bele)** + **(-a- -a)** : kort verleden juist voltooid
tubélé tuakúná mataba, *we hebben onlangs juist maïs geplant.*

d. **(-ana)** + **(-a- -a)** : lang verleden juist voltooid
(-di) + **(-a- -a)**
(-adi) + **(-a- -a)**
(-bele) + **(-a- -a)**
(-ana) + **(-a- -a)**
tuaná tuakúná mataba, *vroeger hadden we juist maïs geplant.*

Al deze vormen kunnen ook door een ontkennende vorm van deze koppelwoorden voorafgegaan zijn. Tevens kunnen alle, evenals **-a- -a** op zichzelf, een habitueel aspect weergeven. Dan vervangt men het klinkersuffix **-a** door **-anga**.

Deze samengestelde verbale vormen worden vooral gebruikt als men wil preciseren : „Toen we juist maïs geplant hadden begon er een vreselijke droogte".

e. (-sa) + (-a- -a) : onvoltooid aspect en tevens toekomende tijd.
tusáá tuádima, *wij zullen het land bewerken.*

Het is zeker eigenaardig dat voorafgegaán door het koppelwoord (-sa) de aspectswaarde van „voltooid" overgaat tot „onvoltooid". Morphologisch en tonologisch is deze (-a- -a) vorm juist dezelfde als de boven behandelde.

Een verbale vorm die als enig vormkenmerk -ile heeft bestaat niet, noch in de bevestigende noch in de ontkennende vervoeging. Wel is er een (-a- -ile) vorm die alleen in de ontkennende vervoeging gebruikt wordt. Ontkennend komt hij voor zowel in onafhankelijke als in relatiefzinnen.

e. Ontkennende (-a- -ile) vorm

Deze vorm geeft een „niet kunnen, niet instaat zijn, niet vermogen, niet geoorloofd zijn" te kennen. De nuance van de betekenis loopt van physisch tot moreel. Het is een verleden voltooid aspect.

Toongroep I		Toongroep II	
CVVC	CVC	CVVC	CVC
tatúázíkilé	**tatúásékyelé**	**tatúátúúdilé**	**tatúátúmine**
tatúázíkiilé	**tatúádímiiné**	**tatúátéékyeelé**	**tatúákúniiné**
tatúázíkuluilé	**tatúádímunuiné**	**tatúátéékuluilé**	**tatúákúnunuiné**
C(+ V)		C(+ V)	
tatúávúilé		**tatúápéelé**	
Met infix -n-, -ku- of -mu-			
tatúámúzíkilé	**tatúámúsékyelé**	**tatúámútúúdilé**	**tatúámútúmine**
		tatúámúpéelé	
Met andere infixen :			
tatúébázíkilé	**tatúébásékyelé**	**tatúébátúúdilé**	**tatúébátúmine**
tatúákéébázíkilé	**tatúákéébásékyelé**	**tatúákéébátúúdilé**	**tatúákéébátúmine**
Relatiefzin :			
bótuʃiazíkilé	**bótuʃiasékyelé**	**bótuʃiatúúdilé**	**bótuʃiatúmine**
		bótuʃiapéelé	

Toonregels

a. Voor negatiepartikel, onderwerpprefix + **a**, en de herhalingen van zijn hoge toon zijn de toonregels dezelfde als voor de ontkenning van de (-a- -a) vorm.

b. Het vormsuffix **-ilé** (**-ilé**, **-iné**, **-elé**, **-ené**) heeft steeds de tonen (- ˜). Hierdoor vinden we bij c(+ v) een dalende toon op kern + eerste klinker van **-ilé**.

c. Eventuele kernuitbreidingen hebben een lage toon. Men merke op dat in de applicatief deze uitbreiding bestaat in de verlenging van de eerste klinker van het suffix **-ilé**, b. v. **-iilé** of **-eelé**.

d. In de relatiefconstructie heeft het extra- (of vóór-) prefix steeds een hoge toon. Het prefix + de ontkenning **ʃi** + **a** heeft een lage toon. De toon op de kern is steeds hoog, terwijl de uitgang **-ile** ongewijzigd blijft.

9. Suffixen

a. Suffixen die een naamwoord substitueren. Boven werd de lijst reeds gegeven. Het afhankelijk prefix + **o** heeft steeds een hoge toon, behalve als het de laatste klankgreep van een vraagzin is. De klinker **-a-** die aan een afhankelijk prefix + **o** voorafgaat is steeds laag. Het klinkersuffix zelf van de werkwoordelijke vorm behoudt zijn eigen toon.

Onderwerpsuffixen komen niet voor. Enkel voorwerpsuffixen worden gebruikt en dan gewoonlijk nog maar als er reeds een onrechtstreeks voorwerp als infix aanwezig is. Twee infixen kunnen niet in een vorm aanwezig zijn :

abé kúmupáakíó, *hij gaf het hem.*
abé kúpáakíó muaná, *hij gaf het aan het kind.*
abé kúikipá muaná, *hij gaf het aan het kind.*

Nooit echter :

abé kúmuikípá met als betekenis *hij gaf het hem.* Deze vorm kan wel voorkomen met de betekenis *hij beledigde hem.*

Enkele voorbeelden :

(1) Het klinkersuffix is laag :
tatúébátúúlamó, *wij hebben er hen niet in neergezet* (**tatúébátúúla**)
tatúíbátúúlamó, *wij zetten er hen niet in neer* (**tatuibatuula**).

Men lette er op dat het suffix **-mó** in het laatste voorbeeld de tonen wijzigt !

(2) Het klinkersuffix is hoog (of wordt hoog in de subjonctief) :
tatúíbátúmáakó, *wij zenden hen er niet heen*
tatúébátúmáakó, *wij hebben hen er niet naartoe gestuurd*

tumúpéebíó, *wij zullen ze hèm geven*

túkúnéebíó, *wij zullen die zaken planten.*

In de laatste twee voorbeelden is in de vorm zonder vervangend suffix het klinkersuffix laag (subjonctief), doch wordt hier hoog.

b. Modaliteitsuffixen. Deze schrijven we niet aan de werkwoordelijke vorm verbonden.

(1) **-'vi** : *eerst doen.*

dimá'vi, *werk eerst* ; **tudi kumutúmá'vi**, *wij sturen hem eerst*

tútéékyé'vi, *we zullen eerst eten bereiden* (klinkersuffix wordt hoog)

tumútuulé'vi, *we zullen hem eerst neerzetten* (klinkersuffix wordt hoog)

túíbápé'vi, *we zullen hen maar eerst wat geven* (cf. **tuibape** !)

tatudímá'vi, *we bewerken het land voorlopig niet* (**tatudíma**).

(2) Het suffix **-'ko**. Dit duidt de verzachting van een bevel aan. Hier is **-'ko** steeds laag en de voorafgaande klankgreep altijd hoog.

dimá'ko, *werk toch*

mutúmé'ko, *zend hem maar*

tumútumé'ko, *we zullen hem maar zenden.*

Vergelijk deze vorm met de gelijkwaardige gevolgd door een vervangend suffix. Er is steeds toonverschil.

Deze vorm is niet beperkt tot de imperatief, hij kan ook bij andere werkwoordelijke vormen voorkomen, b. v.

tatúíbátúmá'ko, *we zenden hen toch maar niet*

tatúíbátúmááko, *we zenden hen voor den duvel wel* ! Ontkennende vraag als versterkte bevestiging.

tatúíbátúmáako, *we zenden hen er niet heen.*

De voorlaatste vorm verschilt van de eerste enkel doordat het stemniveau in een vraag hoger ligt dan in de bevestiging.

10. Synthese van de toonregels voor het werkwoord

(1) Stamuitbreiding en klinkersuffix

Onder de term stamuitbreiding verstaan we alle eventueel voorkomende klankgrepen tussen de kern en de eindklinker. Dit zg. tussenstuk modificeert de grondbetekenis van de stam en is dus een semantisch element dat tonologisch beschouwd neutraal is daar

zijn toonhoogte bepaald wordt door het klinkersuffix. Het aantal klankgrepen van de stamuitbreiding, gesteld dat deze aanwezig is, varieert van een tot drie.

De laatste klinker van een verbale of nominaal-verbale vorm is het klinkersuffix. Dit is tonologisch en grammaticaal, — soms tezamen met een vorminfix — het voornaamste bestanddeel. Het klinkersuffix bepaalt door assimilatie of dissimilatie de toonhoogte van de stamuitbreiding.

A. Door assimilatie.

(1) Het klinkersuffix is hoog in :

a. De nominaal-verbale vormen :

(a) noemvorm : **kudimá**, **kudimíná**, **kudimúnúná** (niet aan het zinseinde) ;

(b) deelwoord : **mudimé**, **mudimíné**, **mudimúnúné** (niet aan het zinseinde).

b. De imperatief : zowel met als zonder infixen.

dimá, dimíná, dimúnúná

mudimíné, ebádíminé **mukúníné, ebákúníné**

Toongroep II *zonder infix* vormt echter een uitzondering omdat de primaire toonregel in de imperatief is : „contrasttoon tussen kern en rest, en zo er meer dan twee klankgrepen zijn is het klinkersuffix hoog", b. v. **tééka**, **kúniná**. De wet van de reduplicatie van de hoge kerntoon weegt echter in type cvc zonder stamuitbreiding zwaarder n. l. **kúná**.

c. De subjonctief : alleen in toongroep I als er een infix van de serie **-mu-** in de vorm voorkomt. Dit is feitelijk geen grammaticale toonregel doch van een toonschema over de hele vorm, n. l. alles hoog behalve de kern (˜ ˜ _' ˜ ˜ ˜' ˜), b. v. **túmúdimúnúíné**.

(2) Het klinkersuffix is laag in :

a. De nominaal-verbale vormen aan het zinseinde.

b. De (- -a) vorm : onvoltooid aspect, bevestigend en ontkennend, **tuʒiikila, tutéékyela**.

c. De (-a- -a) vorm : voltooid aspect, bevestigend en ontkennend, **tuáʒiikila, tuatéékyela**.

Voor de kerntoonreduplicatie bij II cvc zie onder „kern".

d. Subjonctief : in toongroep I als er een infix is van de serie **-íbá-** :

tuibaʒííkile, tuibadímine.

In toongroep II als er gelijk welk infix is :

tumúkunine, tuibakunine.

Doch ook hier weze herhaald dat de subjonctief op zichzelf staat daar het toonschema van de hele vorm is, en de elementen ondergeschikt zijn : toongroep I (- - ¯'- - - -'-) en II met infix van de serie **-mu-** (- ¯ -'- - -'-) en met infix van de serie **-ibá-** (- - -'- - -'-). Tussen de twee hoge komma's staan de tonen van een eventuele stamuitbreiding.

B. Door dissimilatie : klinkersuffix hoog en stamuitbreiding laag.

a. In de (**-a- -ile**) vorm : ontkennend.

tatúásékyelé **tatúákúniné**

tatúádímununuiné **tatúákúnununuiné**

b. In de imperatief in toongroep II. Dit wegens de regel van de contrasttoon. b. v. **téékyelá, kúniná, kúnununá.**

Als er echter maar twee klankgrepen zijn hebben we bij type cvc (¯ ¯), hetgeen impliceert dat verdubbeling van de kerntoon de eerste plaats inneemt. Bij type c(+ v) vinden we iets dergelijks, b. v. **ípá** (de voorklinker **í** komt enkel voor als er geen kernuitbreiding is, cf. **pééla**). Ook een monosyllabische kern in toongroep I vormt een uitzondering, b. v. **vúá.** Hier is contrasttoon onmogelijk zonder beroep te doen op samengestelde tonen en dit gebeurt niet.

c. In de subjonctief zonder infix als de vorm meer dan drie klankgrepen telt. Doch ook hier is het feitelijk het toonschema, n. l. (¯ ¯'- - -'¯). Zijn er slechts drie klanken dan heeft men toch (¯ ¯ -), b. v. **túdíme, tútéékye, túkúne.** In toongroep I als de kern twee tijden telt zien we (¯ \ ¯), n. l. **túǰíikyé.** Bij de monosyllabische stammen, I **túvue** en II **túpé.**

(2) K e r n

De verdeling in twee toongroepen is gebaseerd op de toonhoogte van de kern.

A. Kern met hoge grondtoon. Als de toonhoogten van de samenstellende bestanddelen niet ondergeschikt gemaakt worden aan een toonschema over de gehele vorm, blijft deze hoge kerntoon behouden.

De hoge kerntoon verdwijnt in :

a. De subjonctief met gelijk welk infix, b. v. **tumútume, tuibatuule.**

b. De ontkenning van de (- -**a**) vorm, b. v. **tatukuna, tatumú-**

tuma. Hier hebben we wederom te doen met een toonschema, n. l. als er na **ta** + onderwerpprefix een klankgreep is met lage grondtoon krijgt deze een hoge toon, doch de infixen van de reeks **-ibá-** nemen deze hoge toon niet.

In alle andere vormen blijft de hoge kerntoon behouden.

De hoge kerntoon echter van het type CVC verdubbelt zijn hoge toon op de onmiddellijk volgende klankgreep, hetzij stamuitbreiding hetzij klinkersuffix, b. v. **tukúnína**, **tuakúnína**, enz. Deze regel gaat niet op als de toonhoogte van stamuitbreiding door dissimilatie met het klinkersuffix bepaald wordt. Is de kernklinker lang dan komt er geen reduplicatie voor, b. v. **tutééka**. Bij monosyllabische stammen is kern + klinkersuffix of eerste klankgreep van de stamuitbreiding hoog, b. v. **tutúá**, **tutúíla**.

B. Kern met lage grondtoon. Deze grondtoon blijft behouden als er geen infix voorkomt of een infix van de serie **-mu-** of **-ka-** : **tudima**, **tukadima**, **tumudimina**, **tukamudimina**.

Tengevolge van een toonschema voor de hele vorm kan de lage kern hoog worden.

a. In de subjonctief :

(i) zonder infix, b. v. **túdíminé** ;

(ii) met infix van de serie **-ibá-**, b. v. **tuibaʒííkye**.

b. In de ontkenning van de (- -a) vorm zonder infix, b. v. **tatudíma**.

c. In de ontkenning van de (-a- -a) vorm, b. v. **tatúádíma**, **tatúámúséka**.

d. In de ontkennende (-a- -ile)vorm, b. v. **tatúádíminé**.

Tenslotte kan een lage kerntoon hoog worden tengevolge van reduplicatie van de hoge der onderwerpprefixen van de derde persoon of van de tweede klankgreep der infixen van de serie **-ibá-**. Dit zal bij de onderwerpprefixen en infixen behandeld worden.

(3) Infixen

A. Infixen van de serie **-ibá-**. Deze hebben als tonen steeds (- ˉ) uitgenomen in de subjonctief en ontkennende (- -a) (enkel in II), b. v., **tuibadímine**, **tuibakunine** en **tatuibatuma**, **tamuibatuula**.

Volgt op deze infixen een kern van toongroep I dan krijgt deze door reduplicatie een hoge toon, b. v, **tuibáséka**, **tatuibáséka**, **tuebádímina**.

Heeft nu een kern uit toongroep I (dus lage grondtoon) een hoge

toon gekregen door reduplicatie van de hoge toon van een infix uit de serie -ìbá-, en zijn tevens klinkersuffix of kernuitbreiding + klinkersuffix *feitelijk hoog*, dan worden alle klankgrepen na de kern verlaagd of middelhoog. Dit komt voor in :

a. Nominaal-verbale vormen :

(a) noemvorm : **kuibásékyèlá, kuitúdímúnúìná, kuimúséká**

(b) deelwoord : **beebásékyèlé, muitúdímúnúìné, beemúsékyé.**

b. Imperatief : **ebásékyèlé, etúdímúnúìné, emúsékyé.**

Volgt een infix van deze serie -ìbá- *onmiddellijk* op het onderwerpprefix van de derde persoon + **a** (deze **-a-** is het vorminfix van de **-a- -a** vorm) dan wordt de hoge toon van de tweede klankgreep van dit infix van de serie -ìbá- én de volgende kernklinker (in beide toongroepen) verlaagd of middelhoog :

Toongroep I	Toongroep II
béétùʒiikila	**béétùtéékyela**
béétúséka	**béétùtùmá**

In toongroep II waar bij het type cvc reduplicatie van de kerntoon voorkomt, heeft de klankgreep na de kern ook een middelhoge toon. De reden van de verlaging van deze hoge tonen is dat het primaire tonologische kenmerk van de (**-a- -a**) vorm gelegen is in de contrasttoon van het vorminfix **-a-** tegenover de volgende klankgreep. Dit kan hier niet anders verkregen worden dan door verlaging van de volgende klankgreep. Hetzelfde verschijnsel treedt immers ook op als onderwerp prefix + **a** onmiddellijk gevolgd worden door een kern uit toongroep II :

báátèéka, báákúná, báápá.

Door vergelijking met ander voorbeelden waar we een infix met lage grondtoon aantreffen (**-ka-**), stellen we vast dat dissimilatie vereist is

báákeetúséka báákeetútúmá, báákatééka báákakúná.

B. Infixen **-n-**, **-ku-**, **-mu-** en **-ka-** hebben een lage grondtoon.

Deze lage grondtoon kan echter hoog worden omwille van twee oorzaken :

a. Door reduplicatie van de hoge toon van de verbale (niet nominaal-verbale) onderwerpprefixen van de derde persoon (enkelvoud of meervoud) in de (**- -a**) vorm (onvoltooid aspect) ;

bámúdímina, bámúséka, bámútúúla, bámútúmá bákámúséka.

Doordat contrasttoon het primaire kenmerk is voor de (-a- -a) vorm houdt het vorminfix -a- deze reduplicatie tegen.

b. Ten gevolge van een toonschema over de gehele vorm :

(a) in de ontkenning van de (- -a)vorm. In beide toongroepen komt slechts één hoge toon voor, gelegen op het infix. Het schema is dus : (- - ˉ -'- - -'-), b. v. **tatumúseka, tatumúteekyela, tatumúkunununina** ;

(b) in de ontkenning van de (-a- -a)vorm. Hier bestaat echter ook reduplicatie van de hoge kerntoon van het type cvc, b. v. **tatúámútúmá**. De samentrekking onderwerpprefix + **a** heeft steeds een hoge toon evenals alle volgende klankgrepen tot en met de kern van gelijk welke toongroep. De reduplicatie van hoge kerntoon buiten beschouwing gelaten hebben we dus het volgende toonschema (- ˉ ˉ ˉ'- - -'-) :

tatúámúʒíika, tamúámúdímina, tabáámútéékuluila ;

(c) in de ontkennende (-a- -ile)vorm. Het toonschema is als volgt (- ˉ ˉ ˉ'- - -'ˉ), b. v. **tatúámúsékyelé, tatúámútúminé** ;

(d) in de subjonctief. In deze vorm is het toonschema verschillend naar gelang de toongroep doch het infix is steeds hoog.

Toongroep I (ˉ ˉ -'ˉ ˉ ˉ'ˉ), b. v. **túmúdimúnúíné, túmúsekyé**

Toongroep II (- ˉ -'- - -'-), b. v. **tumúkununuine, tumútume.**

C. Infix -a-.

a. Heeft steeds een hoge toon in de ontkennende vormen :

(-a- -a) : **tatúébáʒíika** ;

(-a- -ile) : **tatúébáʒíikilé.**

b. In de bevestigende (-a- -a)vorm heeft het vorminfix -a- :

(a) een hoge toon als voorafgaande en volgende klankgreep laag zijn, d. w. z. : met een onderwerpprefix van de eerste of tweede persoon en gevolgd door een kern uit toongroep I of door een infix uit serie -mu-, b. v. **tuádima, tuámudimina, tuámukúnína**. De lage toon van het onderwerpprefix + de hoge van het vorminfix -a- trekken samen tot een stijgende toon ;

(b) een lage toon als de voorafgaande klankgreep laag en de volgende hoog is, d. w. z. voorafgegaan door onderwerpprefixen van de eerste of tweede persoon en gevolgd door een kern uit toongroep II of door een infix van de serie -ibá-, b. v. **tuakúna, tuebátúmá** ;

(c) een hoge toon gevolgd door middelhoge indien het onderwerpprefix van de derde persoon is en na het vorminfix **-a-** klankgrepen komen met een hoge toon (infixen van de serie **-ibá-** of kernen uit toongroep II), b. v. **báátùmá**, **béétùdimina**. De lage toon van de eerste klankgreep van infixen uit serie **-ibá-** verdwijnt zonder tonologische sporen achter te laten. Onderwerpprefix van de derde persoon + **a** geeft een hoge toon.

Volgt op onderwerpprefix van de derde persoon + vorminfix **-a-** een infix met lage grondtoon of een kern van toongroep I, dan heeft men een hoge toon gevolgd door lage, **báádima, báámudimina**.

Het vorminfix **-a-** heeft hier dus een toon die in contrast staat met de onmiddellijk volgende.

(4) Prefixen

1. In de bevestigende vervoeging :

(a) hebben de verbale onderwerpprefixen van de eerste en tweede persoon een lage toon. Een uitzondering vormen de gevallen waarin het toonschema voor de hele vorm de tonen van de elementen overheerst, b. v. in sommige gevallen van de subjonctief, cf. supra ;

(b) hebben de verbale onderwerpprefixen van de derde persoon een hoge toon, behalve in de subjonctief in sommige gevallen (toonschema). Deze hoge toon kan gereduplicerd worden tot op de kern van toongroep I in de (- -**a**)vorm (bevestigend) ;

(c) hebben de nominaal-verbale prefixen van noemvorm en deelwoord een lage toon. Uitzonderingen zijn : 1° de verhalende noemvorm, 2° vooraf gegaan door **-sáá** of **-é**, b. v. **atusáá bádimé, tatúé kúmutúmá** ;

(d) vinden we in de relatiefconstructie steeds een lage toon voor de onderwerpprefixen. De extra-prefixen (of relatiefobjecten) hebben steeds een hoge toon.

2. In de ontkennende vervoeging vinden we bij de verbale vormen toonschema's die toch in zoverre te ontleden zijn dat negatiepartikel en onderwerpprefix voor alle personen laag zijn wanneer er geen vorminfix aanwezig is dat uit een klinker bestaat. Is het vorminfix **-a-** in de vorm dan heeft onderwerpprefix + **a** steeds een hoge toon. Dezelfde regel geldt voor de ontkennende koppelwoorden. Begint hun stam met een klinker dan heeft het onderwerpprefix in die samentrekking een hoge toon.

Is de eerste klank een consonant dan hebben alle onderwerpprefixen een lage toon.

Onderverdeling van toongroep I en II in kerntypen

a. Het type met optimale condities is de kern die begint en eindigt met een konsonant en dit vertegenwoordigt veruit het grootste percentage van alle werkwoorden.

b. Dit type moet echter onderverdeeld worden in kernen met lange of korte kernklinker. Hier valt op te merken dat een door nasaal verzwaarde eindconsonant tonologisch niet als lang wordt behandeld.

Kwantiteitsverschil is vooral belangrijk in toongroep II waar een korte hoge kerntoon verdubbeld wordt op de volgende klankgreep, een lange echter niet.

In toongroep I is het kwantiteitsverschil slechts eenmaal van belang, n. l. in de subjonctief zonder stamuitbreiding waar de tweede tijd van de kern tonologisch als stamuitbreiding behandeld wordt, n. l. **túʒíikyé** (vergelijk met **túdíme** en **túdíminé**). Het type CVC is hier onvolledig daar er een klankgreep te kort is voor het volle toonschema. Dit is dan ook het enige geval van CVC I dat een uitzondering uitmaakt.

c. Het type C(+ V) is slechts onregelmatig als er geen uitbreiding na de kern voorkomt. Met een stamuitbreiding volgen deze kerntypen regelmatig hun toongroep met lange kernklinker, d. w. z. **kuvua** en **kutúá** voorzien van stamuitbreiding komen onder het hoofd **kuʒiika** en **kutééka**.

Alle ogenschijnlijke onregelmatigheden komen voort uit het feit dat er bij dit type niet genoeg klankgrepen aanwezig zijn om te doen zoals het type CVC of CVVC.

(a) in subjonctief : **túvue**, i. p. v. (˜ ˜ - ˜), **túpé** ;

(b) in imperatief : **vúá**, i. p. v. (- ˜), **ípá** (cf. ˜ -) ;

(c) in ontkennende (--**a**)vorm, **tatúvúá** cf. **tatuvúíla** en **tatuʒíika** ;

(d) in ontkennende (-**a**- -a)vorm, **tatúávua** cf. **tatúávúíla** en **tatúáʒíika** ; **tatúápá** cf. **tatúápééla** en **tatúátééka** ;

(e) in verhalende noemvorm : **kúvúá** cf. **kúvuilá** en **kúʒiiká** ; **kúpá** cf. **kúpééla** en **kútééká**.

C. Varia

In een diepgaande grammaticale studie zou de bovenstaande titel niet mogen voorkomen daar alle woordsoorten kunnen ondergebracht worden in de volgende vijf categorieën met hun respectievelijke onderverdelingen : naamwoord, naamwoordelijk-werkwoordelijke vorm, verbale vorm, partikel en tussenwerpsel. Daar het Budya, gelet op zijn kleine taalgemeenschap, niet belangrijk genoeg is voor een dergelijke studie, geven we hier een reeks niet geklassificeerde aanvullingen.

1. Partikels : elementen die niet voor ontleding vatbaar zijn maar een vaste plaats in de context innemen.

(1) **'ma** : inleiding voor de rechtstreekse rede. De hoge komma duidt de verlenging van de voorafgaande klinker aan. Men zou ook **áma** kunnen schrijven, doch we willen het gewone beeld van het voorafgaande woord behouden. Is het klinkersuffix waaraan dit partikel gehecht wordt laag, dan ontstaat er een lange stijgende toon, is het hoog dan heeft men een lange hoge toon. De kleur van de eindklinker blijft steeds ongewijzigd :

nííní'ma *ik zeg* **abé'ma** *hij zegt*

akó kúambílá nkulungŭ'ma *hij zei tot de antilope*

Muamba kúpóná mu bibelŏ'ma : naáfúá. *Muamba viel op zijn achterste en riep : ik sterf.*

úádilǎ'ma : maamá ! maamá, kiadí kiání *hij huilde : moeder ! moeder, mijn borst.*

(2) **ádi** *maar, nochtans.*

bualo *want.*

nangá *ofschoon.*

nangá... nangá *hetzij... hetzij ; of...of.*

táa *of* ; **mbúʒí táa ngulube** *geiten of varkens.*

ní *en* ; **mukáʒí ní muaná uémbí** *de vrouw en haar kind.*

indien ; **ní udi kúbééla...** *indien je ziek bent.*

náá *en dan, en toen* ; **náá úáfika kudi mukáʒí, náá úámutúúdila nkuasa** ; *en toen kwam hij bij de vrouw, en toen zette ze een stoel voor hem klaar.*

tó *kijk, zie daar.* **Tó bantu bánó,** *kijk daar heb je die lui.*

í praedicatief partikel. **Bamfúmú bánó í bánó beépata taatá** ; *deze chefs dat zijn die welke vader gevangen namen.*

éé predicatief partikel. **Bantu bánó éé banó abasádi kukupílá muaná uání** ; *die lui zijn het die mijn kind willen slaan.*

kafwé *alleen* ; **abé múíni kafwé**, *hij gans alleen.*

ǹká *slechts* ; **ǹká bídia**, *zoals ik gezegd heb.*

bui *gelijk, als.* **Tatúé bó kutʃííná muntu buníní nká bui kibelo,** *we moeten toch geen schrik hebben van een mens slechts zo groot als een bil.*

méné *zelf, in eigen persoon.* **Muntu béediá Kásongo méné**, *die mens daar is Kasongo in eigen persoon.*

bééne *vreemd.* **Mukází ó bééne**, *een vreemde vrouw, een vrouw van een ander.*

bukááya *gelijk waar of hoe.* **Tééká miʃeeto kíó bukááya**, *zet de koffers om het even waar.*

bé versterking van de negatie. **Kíé músue bé**, *ik wil niet!*

katʃia *sedert* ; **nánka** *vervolgens.*

2. Naamwoorden die in het Nederlands vertaald worden door bijwoorden.

Bisóndé, *goed* ; **bitékye**, *langzaam* ; **bikolé**, *hevig* ; **lubilo**, *vlug.*

Mónʃi, pónʃi, *onder* ; **munda**, *binnenin* ; **kumpálá**, *voor* ; **kunyumá**, *achter.*

Kuiflnko, *achter* : **panzá**, *buiten* ; **pambidi**, *bovenop* ; **munkúlú**, *middenin* ; **mui-ulú**, *hoog boven* ; **ku peepe**, *aan de kant.*

Sonóódi, *heden* ; **dinóóvi**, *nu* ; **kalakala**, *vroeger* ; **mfumánka**, *'s morgens* ; **kuiyúbá**, *'s avonds*, **múíkatʃí**, *'s middags* ; **bufúkatʃí**, *'s nachts* ; **munkúlú mó kiló**, *'s middernachts* ; **kííla**, *morgen* of *gisteren* ; **misango ní misango**, *dikwijls* : **kíéndeléla**, *voor altijd.*

Pángo *of* ; **tompá mataba pángo ásonde**, *probeer de maïs of ze goed is* ;

kíé mumanyé pángo údííkó, *ik weet niet of hij thuis is.*

3. Veruit de meeste bepalingen van tijd, wijze, plaats en voorwaarde in het Nederlands worden in het Buini Budya door een relatiefconstructie weergegeven. De extra-afhankelijke prefixen zijn de volgende :

Kó-, mó-, pó- : plaats (**pa-, mu-, ku-**) ;

pó- en **bíó-** : tijd en voorwaarde (**pa-, bi-**) ;

buini mó- en **mó-** : wijze (**mu-**).

kókádi Kabundi kéépátá nkókó (plaatsbepalend) *waar Kabundi was, pakte hij een kip.*

bíótúdi kukupílá muaná béeyu nyina úsá úálapuka, *als we dat kind afrossen zal zijn moeder weg zijn* (voorwaarde en tijd).

pónúdi mumóná ngye mumúambílé, *wanneer gij de luipaard ziet, zult gij hem zeggen.*

longááyi buini mótúdi kulonga, *handelt zoals wij handelen.*

IV. EEN DOORLOPENDE TEKST

Kabundi ní ngye

Kabundi akó kúakulá'ma : tungye ! nénda mu kubenzá minyoni. Akó kúenda mu luaní, akó kúsaaná makángá, akó kúakulá'ma : tumakángá ! vúáyi túkókané. Aó kuitábiʒa. Kabundi kábélé níí sansá, makángá aó kúyitá. Aó kúambílá kabundí'ma : úítúkókyé, baatwé bóóʃí bánô ? Abé'ma : yitááyi, ndi kuimúkóká.

Akó kúibákóká, akó kútútá kui sansá, akó kúenda, akó kúfika kudi ngye — mukáʒí ó ngye úbélé mulelé — akó kúitaná'ma : tungye ! naávua ní munyání. Abó kúdia, kángá diʒima adió kúʃáála.

Abé kúambílá ngyě'ma : tatúá kudíá dínô kángá, tatúénda ku maayíe ? Ngye tee múpele, abó kúenda ku maayí. Báfíka ku maayí, akó kúambílá ngyě'ma : kíákuyówá nóóbe paʒima, bualo udi mfúmú. Tee múpele. Náá kabundi kénda ku mandá. Akó bíókádi kendá ku mandá náá káábanda ku bualo, náá kááfika padi mukáʒí ó ngye, náá káámuambilá'ma : tungye úantúmá bidíbwá'ma : akúteekyele mu nkupi. Akó mu lubilo.

Náá ngye úáfika ku bualo, náá úábuiʒa mukáʒí'ma : bííní bidíbwá bídí kúni ? Mukáʒí'ma : múíní kabundi uavúá pánó'ma : tungye úantúmá bidíbwá. Kénda lubilo.

Náá ngye úámupakila, úámusaana mu mutende — bábélé ní lunkángámbudí —, náá ngye úátompa nzálá ku mutende, úákankalua, náá úámbila lunkángámbudí'ma : níí nénda ku bualo nkáamúkyé lukású.

Kuaʃáálá kabundi náá kéétana lúnkángámbudí : yámuná mukanwa ; ńkúpé kakyélé. Náá úámutáakó mukanwa. Náá úámuambi'lá'ma : kásonde. Náá kabundí'ma : ádi tonóná meesó, ńkúpé kángo. Náá úámupamina mu meesó. Náá káálapuka lubilo, kénda muito.

Náá lunkángámbudí náá lúáʃáála lupóné panʃí. Náá ngye úálapuka, náá úétana lunkángámbudí alúdí kumuenekyeʒá'ma : tumfíótómfiotó. Nííni báánipayanga, kabundi kéésaka mu bimpototo. Náá

Kabundi en de luipaard

Kabundi sprak : Heer luipaard! ik ga op vogeljacht. Hij trok de broes in, trof er parelhoenders aan en sprak tot hen : Oudere broers de parelhoenders! Komt laten we onze krachten meten. Ze vonden het goed. Kabundi had een kippenmand bij zich en de parelhoenders kropen erin. Ze zeiden tot Kabundi : Zul je ons omhoog trekken, ons allen? Hij antwoordde : Kruipt er maar in, ik trek u omhoog.

Hij trok hen van de grond de lucht in, bond de kippenmand toe, ging op stap en kwam bij de luipaard aan — de vrouw van de luipaard had onlangs gebaard — en sprak haar aan : Waarde luipaard. Hier ben ik met vlees. Ze aten, doch er bleef een hele parelhoen over.

Hij sprak tot de luipaard : We moeten die parelhoen nu niet opeten, gaan we niet naar het water? De luipaard weigerde het voorstel niet en ze gingen naar het water. Toen ze aan het water kwamen sprak hij tot de luipaard : Het past niet dat ik op dezelfde plaats baad als jij, want je bent een chef. De luipaard vond dat niet onredelijk. Kabundi ging dus stroomafwaarts. Toen hij stroomafwaarts ging steeg hij omhoog naar het dorp, kwam bij de vrouw van de luipaard aan en zei tot haar : Heer luipaard stuurt me om dat eten, je moet het maar in de weitas doen. Daarna ging hij er snel vandoor.

De luipaard kwam in het dorp en ondervroeg zijn vrouw : Waar is dat eten? De vrouw antwoordde : Die Kabundi is hier geweest en sprak : Heer luipaard heeft me om dat eten gestuurd. En dan is hij er vlug vandoor gegaan.

Dan ging de luipaard hem achterna en vond hem in een mierenhoop — de kameleon was er ook — ; de luipaard probeerde met zijn klauwen de mierenhoop, doch tevergeefs, en zei dan tot de kameleon : ik ga naar het dorp en keer terug met een hak.

Waar Kabundi verbleef riep hij de kameleon : Open je mond, dan zal ik je wat zout geven. Hij wierp hem wat in de mond. Deze antwoordde hem : Het is lekker. Kabundi zei dan : Sper maar je ogen open en ik zal je nog wat geven. Hij spuwde hem in de ogen, trok er snel vandoor en ging het bos in.

De kameleon bleef op de grond neerliggen. De luipaard kwam aansnellen, riep de kameleon die hem reeds misprijzen. antwoordde : lafaard! Ze hebben mij gedood. Kabundi verdook zich in het slijk,

káábanda ku mukanda akádí kaʒaalálé. Náá ngye úálapuka, náá úékéétána : tukifítuutú tukifítuutú. Tukabundi úápita pánô? túe kúmóná makama? Nánká kudi lunkángámbudí : Béenó óódi kubúíʒa tó múíní kabundi. Akó mu lubilo.

Náá ngye úásunukila lunkángámbudí. Abé'ma : sonóódi ndi nkukuipaya. Náá lunkángámbudí'ma : óówé munsákyé kuibwe nkíe kúfua, uńkute ku munyanga, uńte mui-ulú ; ádi nangá mfúé. Náá káápatamina mui-ulú.

beklom dan de heuvel waar hij ging neerzitten. Dan kwam de luipaard dichterbij en riep : zwart heerschap, zwart heerschap! Is Kabundi hier niet gepasseerd, heb je soms zijn sporen niet gezien? Dan zei de kameleon enkel : Dien je moet ondervragen dat is Kabundi zelf. Hij is echter op de vlucht.

Dan bedreigde de luipaard de kameleon en hij zei : Nu maak ik je van kant. De kameleon antwoordde : Als je me tegen een steen smakt sterf ik niet, je moet me in raffiavezels binden en me omhoog werpen ; enkel dan zal ik sterven. De kameleon klauwde zich vast (aan de takken van een boom).

Uitleg : Deze tekst is een simpele vertelling verhaald door een jongen van dertien jaar. Het veelvuldig gebruik van „náá" doet aan het „en toen" in het Nederlands denken.

De meeste voorkomende werkwoordelijke vormen zijn de verhalende noemvorm en het juist voltooid aspect, de (**-a- -a**)vorm, die de waarde van een perfectum historicum heeft.

De tonen in de tekst wijzen ook uit dat de noemvorm enkel hoge tonen op de suffixen heeft als een onafhankelijk naamwoord onmiddellijk volgt, doch niet als het woord er achter **mu** (**mu luaní**), **ku** (**ku maayí**) of **kudi**, **padi** is. Een noemvorm + **'ma** (inleiding rechtstreekse rede) wordt als tonologisch finaal behandeld, cf. **abé kúambílá kabundí'ma** en **abé kúambilǎ'ma**.

De meest voorkomende algemene vraagzin heeft geen partikel doch een speciale eindtoon [1], hier een dalende, b. v. **bánô**? (**bánó**) **pánô**? (**pánó**). Naar gelang het klinkersuffix wordt ook dikwijls **e** (achter **i** en **e**) of **o** (achter **u**, **a** en **o**) toegevoegd : **maayíe**?".

Tu is een afkorting van **tuutu** *oudere broer*, dat als eerbiedige aanspreektitel gebezigd wordt.

[1] Het gebruik van een stijgende of dalende toon aan het zinseinde om een vraag aan te duiden is niet specifiek eigen aan het Buini Budya doch komt ook in het Tshiluba, Builande en Kisongye voor.

LE SYMBOLISME DU TABOURET MUNYARWANDA

par M. Pauwels P. B. (*Rome*)

I. Description du tabouret (Intebe)

Le tabouret Munyarwanda, qui est tiré d'une seule pièce de bois, comprend toujours trois parties distinctes, à savoir :

1° Le siège proprement dit qui a habituellement la forme d'une coupole renversée dont la surface circulaire, légèrement concave, mesure en moyenne de 30 à 35 cm. de diamètre.

2° La base dont la forme et les dimensions équivalent à peu de chose près celle du siège proprement dit.

3° La partie intermédiaire qui ne comporte ordinairement qu'un nœud appelé *ipfundo*, du verbe *gupfundika*, qui signifie nouer, lier (fig. 1, 2, 4, 5, 7). Il est assez rare en effet que cette pièce de bois soit taillée en deux ou trois montants (fig. 3, 8, 9).

Le tabouret indigène ne porte jamais de dossier ; mais, comme il est placé presque toujours contre un des sticks qui soutiennent le plafond de la hutte lourdement chargé d'herbes, ce stick permet à celui qui est assis de s'y adosser.

A ceux qui s'étonneraient de ne pas trouver deux tabourets de dimensions parfaitement identiques, je ferais remarquer que l'artisan doit tenir compte évidemment du bloc de bois dont il dispose et qu'il ne fait jamais usage d'instruments de mesure qui d'ailleurs n'existent pas.

Les sièges ne portent que très rarement des motifs décoratifs.

On pourrait classer les tabourets du Rwanda en deux catégories : ceux dont la hauteur ne dépasse guère 30 cm. et ceux, haut de forme, qui peuvent en mesurer une soixantaine.

Les premiers sont les tabourets ordinaires que l'on rencontre dans toutes les habitations du pays, tant dans celles des Bahutu que dans celles des Batutsi ; avec cette différence, toutefois, que ceux en usage chez les notables Batutsi sont habituellement, non

Pl. I. Intebe

1

2

3

4

6

5

7

8

9

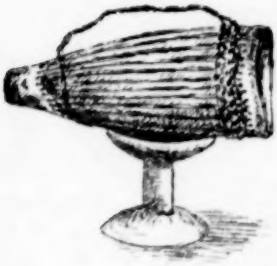

10

11

seulement d'une confection plus soignée, mais aussi de dimensions plus grandes, pouvant atteindre un diamètre de 40 cm. Tandis que les sièges Bahutu sont d'une facture généralement plus rudimentaire (fig. 1, 2). On voit même de pauvres gens se contenter d'un simple billot de bois à peine dégrossi (fig. 6).

L'on peut se demander pourquoi ce genre de siège est si bas. Il faut sans doute en trouver la raison dans le fait que celui qui serait assis trop haut dans une case indigène serait fortement incommodé par la fumée qui se dégage du foyer [1] et qui s'échappe par la seule ouverture de la hutte, la porte ; elle est si basse que pour y passer, il faut nécessairement se courber. D'autre part le Muhutu emploie souvent comme combustible du bois vert et parfois même de l'herbe, d'où un fort dégagement de fumée âcre. Chez les riches Batutsi cet inconvénient est moindre pour trois raisons. Tout d'abord leurs maisons plus vastes ont une entrée plus haute ; puis, comme ils ne manquent pas de gens de service, le bois sec leur fait rarement défaut ; enfin, leurs repas se préparant dans une petite case à part, on ne fait habituellement du feu dans la case d'habitation que la nuit.

Quant aux tabourets haut de forme, on n'en voit qu'à la cour royale et aussi, parait-il, chez quelques chefs Batutsi.

II. Les fabricants de tabourets

Le tabouret est taillé dans un tronc d'arbre par des gens de métier qu'on appelle *Ababaji* : ceux qui taillent le bois (du verbe *kubaza*, tailler, équarrir).

Ce métier nécessite évidemment, non seulement des instruments appropriés, mais aussi une certaine formation professionnelle qui se transmet généralement de père à fils. Comme celui de forgeron,

[1] Le foyer (*iziko*) occupe le centre de la hutte. Chez les Bahutu il est composé de trois pierres (*amashyiga*), parfois trois coupoles de termitière, possées à même le sol. La ménagère y dépose sa marmite (une cruche) pour y préparer le repas. Chez les Batutsi, le foyer est une large circonférence en argile, d'environ 1,25 m. de diamètre, qui est un peu surélevée (voir *L'habitation au Ruanda*, Kongo-Overzee XIX (1953), p. 31 et 37, planches IV, V, XIV, XVI).

Pl. II. Instruments des tailleurs de bois.
1. Instruments d'usage courant

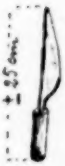

12. Umuhoro. 13. Umushyo-indiga. 14. Intorezo.

2. Instruments spécifiques.

15. Umutwero-Icyobozo.

16. Imbazo.

il n'est pratiqué que par l'élément masculin, et à ma connaissance il ne donne lieu au Rwanda, à aucune pratique superstitieuse.

Ces artisans du bois fabriquent non seulement des sièges, mais aussi divers ustensiles de ménage, comme des écuelles, des pots à lait, des spatules, etc. Cependant ils se spécialisent habituellement, les uns dans la fabrication des tabourets, les autres dans celle des écuelles ou des pots à lait, etc.

Les bois les plus employés pour la confection des sièges sont du *musave* (marhamia lutes) et du *muvumu* (ficus).

Comme instruments, les *Ababaji* utilisent, en plus de la hache (*intorezo*, fig. 14), de la serpette (*umuhoro*, fig. 12) et du couteau (*umushyo-indiga*, fig. 13), dont se sert tout Munyarwanda pour ses travaux domestiques, l'*umutwero*, aussi dénommé *icyobozo* (fig. 15, *a*, *b*) et l'*imbazo* (fig. 16). L'*umutwero* (ou *icyobozo*) est employé pour évider le bloc de bois (des verbes *gutwera*, évider, et *kwoboza*, creuser) et l'*imbazo* pour l'équarrir (du verbe *kubaza*, équarrir, tailler).

L'objet, une fois achevé, est poli avec la feuille rugueuse d'un arbuste connu sous le nom d'*umuseno* (du verbe *gusena*, polir) [1].

Le coup d'œil et l'habilité de certains tailleurs de bois sont remarquable ; il sort en effet de leurs mains des objets qui présentent des lignes d'une régularité parfaite. Ce fait est d'autant plus étonnant qu'ils ne disposent d'aucun instrument de mesure.

III. Usage qu'on fait des tabourets

Les tabourets sont évidemment fait pour s'asseoir ; cependant les Batutsi l'utilisent parfois pour pratiquer le mode de divination qu'on appelle *kulaguza amavuta*, c'est-à-dire la divination par beurre. Comme je l'ai décrit dans l'étude sur la divination, publiée par la revue Kongo-Overzee (XX, 1954, 4-5, p. 343), je me contenterai ici de n'en dire qu'un mot. De l'eau bouillante est versée sur un siège ; à cette eau on a soin d'ajouter un peu de bouse d'un veau trop jeune encore pour suivre le troupeau au pâturage et que l'on garde enfermé dans une des petites cases construites dans l'enceinte de l'habitation ; le devin dépose deux boulettes de beurre dans cette eau, l'une à droite et l'autre à gauche, puis, au moyen d'une tige de graminée, il les remue lentement en observant attentivement comment elles fondent. Si elles se réunissent pour former un tout bien uni, les sorts sont favorables, mais encore faut-il que cette masse présente une teinte bien blanche, etc.

[1] Ces mêmes feuilles sont employées pour racler la langue de ceux qui sont atteints de la *kapfura*, maladie qui serait occasionnée par le microbe de la malaria ; sur la langue apparaissent des pustules qui peuvent finir par provoquer l'étouffement du malade.

Quant à l'emploi qu'on fait à la cour du *Mwami* (le roi) des tabourets, haut de forme, j'en parlerai plus loin.

N. B. Un beau proverbe compare *Imana* (l'Être Suprême) à un tailleur de bois qui façonne le cœur des humains selon son bon plaisir : *Umubajyi w'imitima ntiyayilinganije*, littéralement : „L'Artisan des cœurs ne les a pas tous taillés à la même mesure." Pensée que d'autres dictons complètent : *Ntabo bahwanije n'Imana*, Imana favorise qui il lui plait, et encore : *Tangishaka*, Il donne à qui il veut.

Bref, *Imana* est maître de ses dons comme le tailleur de bois l'est de son talent ; c'est librement, en effet, qu'il tire de sa pièce de bois l'objet qu'il veut et qu'il lui donne également la forme et les dimensions qu'il préfère.

IV. Symbolisme du tabouret

Comme, à des degrés divers, le tambour et le tabouret sont l'un et l'autre symboles de pouvoir et d'autorité, il m'a semblé intéressant d'en marquer la différence et c'est pourquoi je commencerai par dire un mot du tambour (*ingoma*).

D'autre part, à la résidence du *Mwami*, on „assied" les tambours royaux, dignes de tout respect, sur des sièges hauts de forme (fig. 7, 8, 9, 10) dans une case qui leur est réservée ; ce fait ne manque certes pas d'intérêt pour le sujet qui nous occupe.

1. Symbolisme du tambour (*Ingoma*)

Au Rwanda, le tambour est le symbole de la souveraineté royale et l'emblème du royaume. Cela ressort avec évidence d'expressions et de dictons communément employés dans le pays. En voici quelques-uns :

Ingoma isanzwe itabalira bene yo ; un royaume, qui en est un, est défendu par ses sujets.

Ingoma itohoreye iba al'igicuma ; un roi, qui n'est pas capable de se faire justice, est semblable à une calebasse (les calebasses sont d'une extrême fragilité).

Ingoma ituye ntibura ituro ; un roi, bon et juste, ne manque pas de cadeaux.

Ingoma irahaka ntihore ; un roi ne se venge pas (il pardonne).

L'expression française „sous le règne d'un tel", par exemple de Rwabugiri [1], se traduit en Kinyarwanda : *Ku ngoma ya Rwabugiri*, littéralement : sous le tambour de Rwabugiri.

Comme on le voit, le royaume (*ingoma*) est identifié avec la personne du roi (*umwami*). D'ailleurs il en est le maître absolu : terre, bêtes et gens, tout lui appartient et il peut en disposer à sa guise, comme *Imana* (Dieu) dont il est le représentant le plus authentique ; il est en quelque sorte son image terrestre. Selon la croyance populaire *Imana* a fait du Rwanda son pays de prédilection puisque, après avoir passé ses journées à parcourir le monde, il y revient tous les soirs pour y passer la nuit : *Yilirwa handi, igataha mu Rwanda*.

S'il est vrai qu'à la cour du monarque, on vénère un certain nombre de tambours, il en est un cependant qu'on entoure d'une vénération toute particulière, le *kalinga*. On le comprend aisément quand on sait que celui qui le détient est tenu pour roi. Selon la tradition, les conquérants hamites du clan des Abanyiginya l'aurait enlevé au *muhinza* [2] du Busigi, région très montagneuse sise non loin de la Mission de Rulindo. Depuis, il est gardé jalousement, jour et nuit, comme trophée de victoire, en compagnie d'autres tambours, la plupart historiques, par des gardiens attitrés dans une des huttes de l'enceinte du palais. Cette hutte est désignée sous le nom d'*imilinga* (*umulinga* signifie anneaux de cuivre, comme en porte surtout les femmes, mais le verbe *kulinganira* a le sens de être aligné, être en ordre [3]).

Chacun de ces tambours porte un nom distinctif :

Cyimamugezi : celui qui règne et a le savoir. Il serait le tambour palladium du roi Gihanga et par conséquent le plus ancien.

---

[1] Rwabugiri, grand-père du roi actuel, Mutara Rudahigwa.

[2] Étaient appelés *Abahinza* (sing *umuhinza*) les roitelets Bahutu ou plus exactement les chefs de clans Bahutu qui, jadis, se partagaient le Rwanda. Les uns après les autres, plus souvent par ruse que par force, ils furent soumis par les Batutsi. Il est intéressant de remarquer que, déjà avant la conquête hamite, ces roitelets Bahutu possèdaient des tambours comme insigne de leur pouvoir et de leur dignité.

[3] Dans une autre hutte, celle dédiée au feu roi Rwabugiri, grand-père du roi actuel, Mutara Rudahigwa, mort en 1895, sont remisés les tambours ordinaires dont ceux que l'on commence à battre dès les quatre heures du matin.

Nyamigezi : tambour palladium du roi Yuho Mazimpaka.

Butare : le fort comme le roc (ou le minerai de fer : *ubutare*).

Kiragutse : le pays s'étend (pour dire qu'il a des dimensions énormes ; les Banyarwanda pensaient ingénument que le Rwanda était le royaume le plus puissant et le plus grand de la terre).

Mpatsibihugu : j'ai soumis les régions (je suis maître du pays).

Gatsindamikiko : celui qui a vaincu toutes les oppositions (jalousies, rivalités).

Gisabarwanda : celui dont le son retentit dans tout le Rwanda (*gusaba*, se répandre).

Sinkangimilyango : je n'effraie pas les clans (je ne fais peur à personne).

Rucabagome : celui qui tue les récalcitrants (*guca*, rompre, briser).

Ndamutsa : je le (le roi) salue (*kulamutsa*, donner le salut du matin, dire bonjour). Ce tambour est en effet frappé tous les matins vers les 8 ou 9 heures, quand le roi se présente à ses sujets. Son roulement annonçait également le moment des exécutions capitales qui autrefois n'étaient que trop fréquentes.

Il n'y a aucun doute que c'est par déférence pour ces tambours qu'on les fait trôner sur des tabourets dans la case qui leur est réservée (fig. 10). Ces tabourets, tous hauts de forme (fig. 7, 8, 9), étaient fabriqués par des tailleurs de bois qui, comme d'autres artisans : forgerons, potiers, etc., étaient attachés au service de la cour royale [1].

En outre, le *kalinga* [2], tambour enseigne du royaume, à l'instar des aigles romaines, devait suivre le prince, du moins en principe, dans ses déplacements. Comme il a droit aux mêmes égards que le monarque, il est porté par quatre hommes dans un hamac et à son passage les gens se frappaient trois fois dans les mains. Son tabouret l'accompagne porté sur la tête d'un suivant (fig. 11).

[1] Ce qui m'étonne, c'est la facture plutôt rudimentaire de ces tabourets. Seraient-ils très anciens? Je ne le crois pas. A la Mission de Nyundo nous possédions deux specimens de ces sièges haut de forme, mais qui étaient d'une confection plus soignée.

[2] *Kalinga*. Des auteurs ont écrit *karinga* ; il ne faut pas s'en étonner parce que dans la langue Kinyarwanda on ne parvient pas toujours à distinguer le *l* du *r*.

Il y aurait évidemment beaucoup de choses à dire sur le compte de ces tambours royaux, mais ce serait trop nous écarter de notre sujet [1].

N. B. Les missionnaires adoptèrent, dès le début de leur arrivée au Rwanda, le tambour pour donner le signal des offices religieux, etc. Il paraît que le roi Musinga et son entourage en prirent ombrage et soupçonnèrent les nouveaux venus de vouloir manifester par là leur indépendance.

2. Symbolisme du tabouret (*intebe*)

Le tabouret est, lui aussi, symbole de pouvoir et d'autorité, mais d'ordre inférieur.

Le tabouret symbolise :

1. Le pouvoir et l'autorité des chefs de province. Ces chefs de province sont actuellement une cinquantaine au Rwanda. On les appelle *Abatware b'intebe*, ce qui signifie littéralement : Ceux qui portent un tabouret.

Le substantif *abatware* (sing. *umutware*) est tiré du verbe *gutwara* qui a deux sens : *a*) celui de porter une charge, un fardeau (*umutwaro*). Au Rwanda une charge se porte toujours sur la tête (*umutwe*) ; *b*) celui de gouverner, administrer.

Il ressort de là que le gouvernement d'une province est considéré comme une charge, un fardeau.

Quant au mot *intebe*, qui signifie communément tabouret, il désigne ici la région qu'administre un chef ; cependant dans le langage courant pour désigner cette région on emploie volontiers le terme *ubgatsi* (herbes-pâturage) et l'on dira, par exemple : *I Rambura, ni mu bgatsi bga Nyangezi*, la colline de Rambura est située dans le pâturage (l'herbe) du chef Nyangezi. Comme tous ces chefs sont Batutsi, c'est-à-dire Hamites, race de pasteurs, et que tous sont de fait riches propriétaires de bovins, ce mot *ubgatsi* convient parfaitement bien pour désigner leur fief.

C'est le roi qui nommait ces notables ; il les choisissait évidemment parmi ses parents plus ou moins rapprochés : oncles, frères

[1] Le Père Pagès parle assez longuement de ces tambours dans son livre : *Un royaume Hamite au centre de l'Afrique*, p. 371.

et cousins, ou parmi ses amis privilégiés. Leur pouvoir était quasi illimité et il va sans dire que certains n'en abusaient que trop pour arrondir leur fortune. C'est pourquoi l'obtention de cette place de choix, très convoitée, suscitait beaucoup de rivalités et d'intrigues autour de la personne du monarque... mais, pour la même raison, il était assez difficile de s'y maintenir. De judicieux dictons le font malicieusement remarquer :

Umutware yicara ku ntebe, undi abajije indi, tandis que le chef (le nouvel élu) s'assied sur son siège (prend possession de son mandat), un compétiteur s'empresse déjà de s'en tailler un autre.

Bucya zihindura imilishyo, les faveurs de la cour sont instables comme les baguettes du tambour qui changent de mains tous les matins dès l'aurore (il est fait allusion au tambour surnommé *ndamutsa*, dont nous avons déjà fait mention, et qui est frappé tous les matins à la cour vers les 8 ou 9 heures).

Ubaye umutoni w'ibgami aba yabaye umugome, à la cour, celui qui est traité en favori aujourd'hui, le sera demain en renégat.

Umulimo w'umwami wica utawukoze, à la capitale on est exécuté sans être coupable, ... mais on ajoute que

Umwami ntiyica, hica rubanda, ce n'est pas le roi qui tue, c'est son entourage.

2. Le tabouret symbolise également le pouvoir et l'autorité dont tout homme marié jouit au sein de son foyer, sur sa femme, ses enfants, son bétail et tous ses biens.

Dans tout ménage Munyarwanda, qu'il soit Mututsi ou Muhutu, on trouve un tabouret qui est réservé en principe au maître de céans : quand par malheur il vient à mourir, en signe de deuil, on retourne ce tabouret tête en bas [1]. La femme et les enfants s'asseyent sur une natte étendue à même le sol.

Par respect pour ce siège, l'enfant, en l'absence de son père, ne se permettra pas de s'y asseoir sans avoir pris la précaution d'y étendre une poignée d'herbes. Quant à l'épouse, lorsque son mari n'est pas à la maison, elle en fait parfois usage, mais dès

[1] Voir *Rites funèbres*, Anthropos, Vol. 48, 1953, p. 40.

qu'elle l'entend venir elle se hâte toujours de le quitter pour ne pas s'entendre dire qu'il ne convient pas qu'une poule fasse le coq. Le dicton populaire ne dit-il pas, en effet, qu'une poule ne chante pas en présence de chanteclair (*inkoko ntibika isake iraho*). Et quand par hasard une poule de la basse-cour fait mine d'imiter le chant du coq, on lui coupe le cou sans autre forme de procès !

Cependant, cela ne veut pas dire que l'épouse se pliera passivement à toutes les caprices de son mari. Sans doute, elle sait et reconnaît volontiers qu'elle doit rester dans son rôle de femme, et aussi obéir à son homme, seul maître de céans, mais elle n'ignore pas non plus qu'elle a le droit de dire son mot dans la conduite du ménage et que ses avis y sont écoutés, surtout si elle est mère.

Au Ndorwa, région située au nord du Rwanda dans le territoire de Byumba, il existe une charmante coutume qui met en lumière ce que nous venons d'avancer. Le jour de ses noces, lorsque la fiancée arrive, à la nuit tombante, chez son fiancé, celui-ci vient au devant d'elle tenant une baguette. Trois fois de suite il la frappe sur la main en disant : „Je dis 1, dis 2. Je dis 2, dis 3. Je dis maintenant 3, mais sache que si tu me réponds 4, je te frapperai avec le revers de ma serpette." Cela veut dire que s'il est admis qu'une épouse puisse donner son avis, il n'en est pas moins vrai qu'elle doit laisser le dernier mot à son mari, seul détenteur du siège familial.

V. Pratiques diverses

1. Comme déjà nous l'avons dit, lorsque meurt un père de famille on retourne son siège en signe de deuil.

2. Dès que le grondement du tonnerre se fait entendre au loin, celui qui est assis sur un tabouret le quitte et s'assied à même le sol en ayant soin, s'il fume, de déposer sa pipe par terre et parfois même de la remiser dans sa blague à tabac. Mais pourquoi quitter son siège? Sans doute par déférence pour le roi du ciel, la foudre [1].

[1] La foudre a-t-elle frappée un homme, les voisins se mettent à crier aussitôt : *N'umuxami w'ijuru ukuje umuntu*, le roi du ciel vient de glorifier un homme ; s'il meurt, sa dépouille sera déposée sur un endroit élevé, un sommet de montagne, face à face avec le roi du ciel, son maître. S'il a frappé une

Convient-il, en effet, de rester assis lorsqu'il fait entendre sa venue? Les convenances n'exigent-elles pas qu'on lui fasse les honneurs de son tabouret? Au Rwanda, pour honorer un visiteur de marque, la coutume demande en effet au maître de céans de le lui céder ; les Banyarwanda ne manquent pas de bienséance.

3. Dans le culte qu'on rend au grand *Lyangombe*, roi des *imanduwa* et des *bazimu*, on fait asseoir sur un siège celui qui le représente. Ce tabouret et l'épée sont ses plus importants insignes. Le dicton ne dit-il pas : *Lyangombe ihimba aho ihawe intebe n'inkota*, Lyangombe se complait là où il a reçu un tabouret et une épée : il y a droit en raison de sa haute dignité. Selon la légende, il aurait vécu autrefois au Rwanda. On l'honore d'un culte spécial, le *kubanduwa*. D'autres personnages partagent avec lui les honneurs de ce culte ; ce sont : *Binego*, son fils ; *Mugasa*, son gendre ; *Nyakiliro*, sa demi-sœur ; *Muzana* et *Mutwa*, ses serviteurs, etc. Dans les cérémonies du *kubanduwa*, chaque individu qui joue le rôle de l'un de ces personnages désignés sous le nom d'*imanduwa*, a un cri et des insignes distinctifs [1]. Celui qui représente *Lyangombe* se ceint les reins d'une bande de peau d'antilope ou de bovin (*umukane*) et porte, jetée sur les épaules, une peau de serval ou de mouton ; il s'entoure le front d'une lanière surmontée d'une queue de lièvre (*ishyira*), et il se fixe à la cheville une amulette dénommée *ingweto* ; trônant sur un tabouret, il tient dans la main une épée, s'il est homme et, s'il est femme, une spatule de ménage (*umwoko*). Son cri est une espèce de rugissement : Hou-hou-hou-hou. Tous les assistants viennent l'un après l'autre s'agenouiller devant lui en se frappant trois fois dans les mains... ce que l'on ne fait que pour saluer le roi, la reine-mère et le *kalinga*, tambour palladium du royaume.

Mais ce qui nous intéresse tout particulièrement ici, c'est que seul parmi les *imanduwa* on l'assied sur un siège, et cela pour bien marquer sa supériorité sur tous les autres.

4. Pour obtenir le succès d'un procès dont l'intéressé redoute l'issue, on entoure son siège d'une tige d'*umwishywa*, une cucur-

---

femme, on la considère comme son épouse. (Voir *La Magie au Rwanda* dans *Les annales du Latran* (Rome), vol. XVII, p. 152).

[1] Je reproduirai tous ces insignes distinctifs dans *Le Culte des Bazimu*, qui sera publié par Kongo-Overzee.

bitacée [1] qui a la réputation de porter bonheur, et pendant l'instruction de sa cause un membre de la famille s'y assied en ayant soin de balayer tout autour comme pour écarter le mauvais sort [2]. Pour accroître encore les chances de réussite, on place sous le tabouret la pierre à aiguiser (*ityazo*), qui en terme de magie se dit *ikinani* (obstacle). Du coup, les témoignages de l'adversaire perdront toute valeur ; „ses paroles passeront comme le vent", affirme la voix populaire.

Quelques proverbes dans lesquels on fait mention du tabouret :

Innali umugabo ntahabga intebe, celui qui ne peut être regardé comme un homme (vir), ne reçoit pas de tabouret. En d'autres mots : Pour pouvoir s'asseoir sur un siège, il faut s'en montrer digne.

Uwitumiye ituaza intebe, que celui qui s'invite lui-même, prenne avec lui son siège (parce qu'on ne le présente pas à un intru).

---

[1] J'ai donné le dessin de cette plante dans mon étude sur la divination publiée par Kongo-Overzee , XX (1954), 4-5, p. 359.

[2] Pour d'autres détails, voir *La magie au Ruanda*, dans les Annales du Musée du Latran (Rome), 1953, Vol. XVII, p. 118.

DE TOREN VAN BABEL IN DE OVERLEVERINGEN VAN DE WATABWA (KATANGA)

door J. Weghsteen, W. P.
(*Mpala, Belgisch-Kongo*)

In mijn bijdrage over de *Croyances religieuses des Watabwa* [1], heb ik in korte woorden melding gemaakt van *Mlunga-Leza*, die een hoge toren wilde bouwen om een plaats te gaan veroveren in de hemel, de woning van *Leza* (God). Tot driemaal toe hernam hij zijn poging, moest die eindelijk opgeven en zag zijn volk van hem wegvluchten om zich in alle richtingen te verspreiden.

Het woord „toren" bestaat niet in het kiTabwa ; men zegt : een zeer hoog huis. Het woord *mnara*, dat zij nu gebruiken, werd ontleend aan het kiSwahili.

Dit verhaal van de toren van Babel in de overleveringen van de Watabwa ligt sedert lange jaren tussen mijn talrijke nota's, en vooraleer het nu in dit artikel op te stellen, heb ik het mij nog doen vertellen door oude en betrouwbare inboorlingen. De Watabwa verhalen niet graag hun overleveringen aan die van hun stam niet zijn. Zij zullen er maar over spreken als zij gewaar worden dat ge ze reeds kent, als ge zelf erover begint te praten en ge het vertrouwen van uw toehoorders gewonnen hebt.

In hun verhaal spreken zij niet over het materiaal dat *Mlunga-Leza* en zijn volk gebruikt hebben voor het oprichten van hun toren. Voor hen is er geen ander materiaal dan hetgeen zij zelf gebruiken voor het oprichten van hun huizen, te weten : boomstammen, riet en koorden. Huizen in ruwe steen of in baksteen hebben zij maar voor het eerst gezien toen de missionarissen hun missie bouwden.

De Watabwa wonen in de zuidoostelijke hoek van Belgisch-Kongo, van Rhodesia in 't zuiden tot aan de Lukuga in 't noorden.

Zeer lang is het geleden, onze aartsvader *Kyomba* had zijn geboorteland nog niet verlaten om naar het zuiden uit te wijken

[1] Kongo-Overzee XX (1954), 3, p. 205-220.

en zich in Marunguland te vestigen. Hij leefde daar ver, zeer ver in 't noorden, samen met zijn landgenoten, onder het gezag van *Mlunga Leza* (de naam betekent : hij die tegen God strijdt).

Dit hoofd was een groots plan aan het verzinnen. Men zag hem dikwijls naar het hemelgewelf zitten staren, alsof hij de hoogte ervan wilde meten.

Op zekere dag riep hij zijn volk samen : „Luistert allen", zo sprak hij, „ziehier wat ik uitvoeren wil : Gij ziet allen dit blauw uitspansel boven uw hoofd. Gij weet dat dit gewelf zich tot de uiteinden van de wereld uitstrekt en daar op machtige pilaren rust. Boven dit gewelf woont *Leza*. Daar bij Hem is het schoon en aangenaam ; daar heerst vrede en geluk ; daar is al de ellende van hierbeneden onbekend. Daarom wil ik een huis bouwen, een zeer hoog huis, dat aan het hemelgewelf raakt. Daar sla ik dan een opening in, en verover een plaats om mijn dorp te bouwen. Gij moogt allen mede. Daar zullen wij waar geluk smaken en van alle kwalen bevrijd zijn. Van daar hoog zullen wij alles kunnen zien wat er op de aarde gebeuren zal, en de arme aardbewoners van op die hoogte gadeslaan. Wij zullen ze ons verstand en onze macht tonen !" Allen gaven geestdriftig hun toestemming.

's Anderendaags reeds viel men aan het werk. Iedereen wilde medehelpen. Welhaast begon langzaam een statig gebouw uit de grond te rijzen. Het groeide dagelijks, overtrof de hoogste huizen en rees hoger en hoger.

Het hoogmoedige hoofd zegevierde en gaf feest op feest.

Doch op zekere dag, te midden het gezang der werklieden, hoorde men opeens een vreselijk gekraak : het gebouw stortte met oorverdovend gedruis in en trof alwie erop of eronder stond.

Het getal doden was aanzienlijk. Dagen lang weergalmde de dodenzang door de bossen. Alle werk lag stil, totdat eindelijk *Mlunga-Leza* weer te voorschijn kwam. Door hoogmoed verblind, kwam hij zijn volk nieuwe moed inboezemen : „Mannen !" riep hij, „zullen wij blijven wenen en het grootse werk van onze broeders onvolmaakt laten?" „Neen ! nooit !" klonk het moedig antwoord van de opgewekte menigte, en de weergalm herhaalde : „Nooit ! Nooit !"

Men hernam het werk met nieuwe moed en verse krachten. Alles werd zorgvuldiger ineengestoken en steviger aaneengebonden, en

het gebouw rees hoger dan te voren, toen het voor de tweede maal nederstortte en talrijke werklieden doodde.

Maar hoe groter de ramp was, hoe hardnekkiger *Mlunga Leza* en zijn volk in hun voornemen wilden volharden. Zij zouden dus een derde maal pogen de hemel te beklimmen, en het moest lukken. Met kloeke moed werd er gewrocht, en men bereikte een duizelingwekkende hoogte, vanwaar men de ganse onmetelijke vlakte kon overschouwen. Hoe prachtig lag daar alles te blinken in de glanzende zon! Hoe heerlijk zal het zijn daarboven alles, tot in de verste hoeken van de wereld, in ogenschouw te kunnen nemen! Helaas, een vervaarlijk gedruis liet zich nogmaals horen en de zware stukken vielen uiteen te midden van de zieltogende werklieden.

De nieuwe ramp was verschrikkelijk. *Mlunga Leza* moest zich overwonnen geven. Wanhopig trok hij zich de haren uit het hoofd, legde zijn schone *kyombwe* [1] af om zijn rouwkleed [2] aan te doen, bond een *mpangalala* [3] rond het hoofd, bestreek zijn lichaam met asse en bleef uitgestrekt liggen om zijn doden te bewenen. Dagen en weken lang werd de rouw gevierd. Bij het eerste hanegekraai begon de trage slepende dodenzang; 't was droevig en doods in het land. Alle werklust was verdwenen en alle bedrijvigheid stil gelegd. Ook de gemoederen kwamen in opstand tegen *Mlunga Leza*: „Hij wil ons allen de dood injagen! Wij volgen hem niet meer!" Zij die gespaard waren gebleven, riepen hun familie samen en verlieten de dodenvallei om zich over de wijde wereld te verspreiden. Ook *Kyomba*, de aartsvader der Watabwa, vluchtte uit dit onheilsoord; hij zou naar het zuiden trekken, dagen lang reizen tot hij een uitgestrekte plaats zou vinden om er zich te vestigen en het land te bebouwen. Hij verzamelde allerlei zaden, borg ze in zijn lang krulhaar en droeg het zo mede tot hij zich hier, in Hoog-Marungu, vestigde.

---

[1] *Kyombwe* is een lange brede stof uit de schors van de *mtaba* (soort ficus) vervaardigd, met ricinusolie ingewreven en soms met gekleurde strepen versierd.

[2] Het rouwkleed aandoen is alle ornaat afleggen, en zich eenvoudig kleden hetzij met een geitevel of met een smalle stof die men tussen de benen draagt en men van voren en van achter met een touwtje ophoudt.

[3] Een *mpangalala* is een lint of touw, dat men rond het hoofd bindt ten teken van rouw.

KASALA DES MULUMBA (NTIITE)

par Bruno Mbiye
(*Kamponde, Kasayi*)

Kásala kaa Bééná Ntiite baa Bákua Múlúmbá

1 Ntiite úá Cíbólá, úá Ciabo,
Kádia mílemba, kábambákájá bípúmpu,
Diakú mílemba ńyááyi
Idíádia báá Mpóóyí néébe.
5 Lúábányá makalenga,
Ntiite úá Cinshílá ne Kápóópa,
'Uá mú Kábua kamue kadi kééla Múlúmbá móóyó,
'Uá kú Báshiya baa Kábédí úá Báyómbo,
'Uá kú Búéleele bua Nnyémbúé-Mútúútú,
10 'Uá bapángila mááyi, baanúá bíkóndékóndé,

'Uá badi bíníká Nnyémbúé mááyi,
Bayá pámbelo, kúsángáná Nnyémbúé múntú,

'Uá bénda mááyi múshíngá,
'Uá badiila mídimá baashíbáyá cílóngó.

15 Nsala úá múdimá m̀-múáshílá múábá kááyi?
'Uá mu nnyongolo múéndelé múndámúndá.
Múéná Kávidíé ne Múéná Ndyááya,
Múéná Múshiyá ne Múéná Nzééba,
Ntiite úá bísamba binááyí bíkááya.
20 'Ilúngá úá Kacioko,
'Uá báánikila múshípá ua kú búku, bakáselángáná náau.

Muenu kámuikálángá ndumbu,
Kámuikálángá káténde,
Muikálá kálaaja, túákamúngúlá bóóya.
25 Taau úá mú Múénga kámudímáálá múéní,

(*Note de la rédaction. — Le kasala chez les Baluba du Kasayi est, d'après Mgr. A. de Clercq* (*Dictionnaire luba*, 1937), *le chant de la tribu, de la famille, que l'on chante, ou plutôt que l'on clame, en signe de ralliement en toute détresse, à l'occasion d'un gros travail collectif, lors d'une fête collective en l'honneur d'un chef, ou d'un combattant qui s'est distingué. Le kasala comprend, outre la devise de la tribu ou de la famille, des séries de noms d'hommes et de femmes célèbres, des allusions à certains hauts faits de jadis, des bribes et des débris de chants anciens.*"

1 Ntiite fils de Cibola fille de Ciabo
Qui mange et les filets et les ailes des poules,
Mangez les filets
Que mangent les Mpooyo comme vous.
5 O distributeur de chefferies,
Ntiite du village du marché Cinshila et de Kapoopa,
De là où un petit palmier s'incline pour dire bonjour à Mulumba,
De là où il y a des orphelins qu'a laissés Kabedi des Bayombo,
Près de la rive de Nnyembue-Mutuutu,
10 De là où les hommes n'ayant pas d'eau ont bu de la sève de bananes,
De là où l'eau est appelée Nnyembue,
Et quand on rentre à la cour on trouve que le nom de Nnyembue est un nom d'homme,
De là où l'on fait le commerce de l'eau,
De là où l'on mangea des chauves-souris et l'on ne voulut plus de la bonne entente.
15 Mais sur quelle tête pose-t-on le plumage de chauves-souris?
De là où il y a des cavernes sous terre.
Le village Kavidia et le village Ndaaya,
Le village Mushiya et le village Nzeeba,
O Ntiite composé de quatre fameux villages.
20 Ilunga fils de Kacioko,
L'un de ceux qui ont séché le poisson servi par leurs gendres, et se sont mariés grâce à ce poisson.
Chez vous il n'y a pas de ndumbu,
Chez vous il n'y a pas de katende,
S'il y avait un kalaaja, nous l'aurions tondu.
25 O mon chef de Muenga où ne peut cultiver un étranger,

Múéní údíminé bakámúsánsá mááyi,
Nzoolo mútooké baakámúélá kú díápa,
Nnyíngu úá múshimi baakámúlóndá nénde.
Muenu mudi bálumé batúmpá mvile,
30 Bákaji batúmpá túbúngu.
'Uá múkuté ká'uikídí mú cíkóóló,
Ne cíkóóló ne múkuté biakíítábá múínshi.
'Uá Císhimbi ne Lóóbó Májíndá,
Ne Kaamúcimá múkáléngé.
35 'Uá Mbobu ne Kádia 'a mítu Múlúmbá,
'Uá Nkuuja ne Nkandámáná Músámpá,
'Uá Múdiayi ne Músámpá úá Cíbáú,
'Uá Kaamúngánda kábúndá béení,
Ne nsóku lúbandá kúúlú mú mábue,
40 Ne Kásense múána 'a Kádímá Kábángá.
Túánji kúpúéká muetu,
Mú mvidia ia túlómbo, mú Béená Cíóvó,
Ne Kaamúnkonzo ne Mbuyángá Káfúátá,
Mbuuyi ngáashílá kú mítúmbá úá Lútumba,

45 'Umuené ia kú mítúmbá búkóle.

Nyaaná 'a Múlundu múéná kua Nkúésá úá Múlénga.
Nkúésá kayi múléngelé baamúlówélá búléngá.
Muenu mua Badíbanga mpású úá Kálónjí,
'Utuatúá biinénde mápángú múndá.
50 Ciyáákú muenu Mukua Lúása úá Béená Nzéeba.
Kábángú úá baasáása bántú bú nnyúní,

Múkua cíbangílángáná mfúánka,
Múkua cíbiikílá bántú túntú.
Báá mbuji úá cídiavidiavi,
55 'Udiadíá kasúngúlúlú lúténdé.
Ciyáákú muetu úá Shákama ne Kátúmbá úá Kúúvu,

Ne Múshinshá Kúámbá mú mábue,
'Uá Nzembele Ndááya Múéná Kábángá
Ne Kázombúzombo ne Buakáshídí kú Múénga.

Un étranger qui osa y cultiver fut aspergé d'eau,
Et on lui mit une poule blanche sous l'aisselle,
On le suivit avec un pot contenant de la bière en préparation.
Chez vous où les hommes préparent des oiseaux de mvile,
30 Et où les femmes préparent des tubungu.
De là où le mukuta ne sait se poser sur une branche de palmier,
Et la branche et le mukuta tomberont à terre.
Fils de Cishimbi et de Loobo Majinda,
Et du chef Kaamucima.
35 Fils de Mbobu et de Kadia 'a mitu Mulumba,
Fils de Nkuuja et de Nkandamana Musampa,
Fils de Mudiayi et de Musampa qui lui est le fils de Cibau,
Fils de Kaamunganda qui s'attaque aux étrangers
Et au singe qui grimpe aux palmiers,
40 Et de Kasense fils de Kadima Kabanga.
Descendons un peu chez nous,
Dans le village de Beena Ciovo, où il y a des mvidia de tulombo,
Où il y a aussi Kaamunkonzo et Mbuyanga Kafuata,
Mbuuyi qui habite à l'extrémité du village et qui est fils de Lutumba,
45 Qui a vu les difficultés qu'il y a quand on habite à l'extrémité du village.
Ami de Mulundu fils de Nkuesa qui est fils de Mulenga.
Nkuesa, sans être beau, fut ensorcelé à cause de la beauté.
Chez vous chez Badibanga Mpasu fils de Kalonji,
Qui donne des coups de pattes à ses amis.
50 Allons chez vous, Mukua Luasa de Beena Nzeeba.
Kabangu, un de ceux qui tirent sur les hommes comme sur des oiseaux,
Un de ceux qui offrent du tabac,
Un de ceux qui appellent les hommes „de petits hommes",
Qui sont gourmands comme des chèvres
55 Qui mangent sans choisir de la bonne herbe.
Allons chez nous, fils de Shakama et de Katumba fils de Kuuvu,
Fils de Mushinsha Kuamba qui habite sous les palmiers,
Fils de Nzembele Ndaaya de Beena Kabanga
Et de Kazombuzombo et de Buakashidi qui habitent près de la plaine Muenga.

60 Muenu mua Kála 'a Cíbanda ne Kaamínú úá bítónga,

Mua Luambua Káshiikíjá úá Cítúmbí
Kapángí mpuku ia cílúndu,

Múéná Mpóóyí úá kua Múána'a Kádímá Kábángá,
Anú ia múmbembe kí íupángápánga.

65 'Uá Lúsamba múéná kua Cííká úá Kásóngó,
Ne Múleka múéná kua Kápíngá úá Nnyémbúé.
Muenu úá mua Mújikámúábá Ngándú,
Ne Císhikú múéná Múádi múéná Kábángá,
Ne Nnyémbúé Kábúé Kantándá úá báá Ngándú Múdínda,
70 'Uákúvualá nkashaama úákúvualá ntámbúé.
Kúnníma ngáni úátupíkí mínkanga,
'Uáyi kúbúélá mú míómbo?
Díítu dia nkashaama n-díédi díálaadí ngúlúngu!
Múkaji uikálá bú mámúébe,
75 Káshima kálaalá uakúlékéélá úádia.
Ciabóla úá Kalambaayi píngapínga kúámbá kúpángá;
Túámbá úátapíángání ng-wéwe n-kúéla kákúndúlúílá,

Nyááu úkaadí úúyá ne nténdé pá ciádi.
Bia kú mááyi bíáfulú búéná dííshi,
80 Bia pámbelo baápandúlúángání náábio.
Mbáátúútulu, mbáákumúní múzénga.
Cílamba úá kúvungúlúílá kú múálú,
Kábálu kátooké ntambákáná pá máála.
Cípanda múkuatá nzubú úá díyééba,
85 Cípandá kúúpúká nzubú uatúá mátúmbá pánshi.
Lúnkumvu lua míkúngúlú míngi,
Lúímbílá mú Mbaala n-dúálu luitábílá mú Lúánga.

Ciyáákú muenu mu Nkándákándá mua Nkándá úá Nkánda,
Mudi bákaji basúná mááyi,
90 Bálume basónsólá múíku.
Bucíá ne lúnkeelu, bákaji batáátá,
Bálume bátúngá múshíngá.
Taau ngánji kúélá míómbó mú cióndo,
Civú kúshaalá ne mpíiya úá pá ciádi.

60 Chez vous au village de Kala 'a Cibanda et de Kaaminu qui aime beaucoup les calebasses,
Au village de Luambua Kashikija, fils de Citumbi,
Qui ne manque d'attraper les rats qui demeurent au fond des termitières,
Muena Mpooyi du village de Muana 'a Kadima Kabanga,
Seuls les rats demeurant au fond des canaux des termitières, tu ne les attrapes pas.
65 Fils de Lusamba fille de Ciika qui est fille de Kasongo,
Et Muleka fille de Kapinga fille de Nnyembue.
Chez vous au village de Mujikamuaba Ngandu,
Et de Cishiku muena Muadi muena Kabanga,
Et de Nnyembue Kabue Kantanda frère de Ngandu Mudinda,
70 Digne de porter la peau du léopard et du lion.
Finalement qui a sauté les minkanga,
Et est entré dans les miombo?
Voilà que dans la forêt du léopard est venue se cacher l'antilope !
Si votre femme était comme votre mère,
75 Elle vous laisserait volontiers manger du *bidia* de la veille.
On a dit à Ciabola fils de Kalambaayi de rentrer mais en vain.
Je pensais que c'est toi qui as blessé quelqu'un pour que je te félicite,
Voilà que tu viens après avoir reçu des balles dans la poitrine.
Les manœuvres de près de l'eau sont arrivées à bout,
80 On s'est servi de celles de la cour pour sauver les autres.
J'ai épousseté, j'ai battu muzenga.
L'habit qu'il faut déplier à la ligne des danseurs,
Écuelle blanche que l'on se passe quand on boit de la bière.
Poteau qui retient le grenier,
85 Si le poteau s'écroule le grenier aussi s'écroule.
Tambour aux multiples bruits,
Qui, joué au village de Mbaala, est entendu au village de Luanga.
Allons chez vous au village de Nkandakanda fils de Nkanda,
Où les femmes puisent de l'eau,
90 Et les hommes activent le feu.
Le matin les femmes filtrent de la bière,
Et les hommes ne font qu'estimer le prix.
Je vais cesser de jouer du tam-tam
De peur que j'attrape le mal de poitrine.

MEDEDELINGEN

1. **Congo-Tervuren**, driemaandelijks bulletijn uitgegeven onder de auspiciën van De Vrienden van het Koninklijk Museum van Belgisch-Kongo, Tervuren. — Het Koninklijk Museum van Belgisch Kongo dat zich sinds lange jaren verheugt in de sympathie en de belangstelling van zoveel tienduizenden, heeft gemeend een nieuw initiatief te moeten nemen om de banden die het met zijn vele medewerkers, met zijn vrienden en met zijn trouw publiek verbinden, nog dichter aan te halen.

Door zijn meer dan 150 wetenschappelijke publicaties heeft het Museum deze laatste 50 jaar gestadig geleerden en specialisten op de hoogte gehouden van de resultaten van zijn opzoekingen en expedities. Meer en meer echter doet de noodzakelijkheid zich gevoelen om naast deze publicaties, bestemd voor de specialisten, en meestal vrij hoog in prijs, een tijdschrift te laten verschijnen dat periodisch de vele belangstellenden zou inlichten over de activiteiten van het Museum, over zijn expedities in Kongo, zijn aanwinsten, zijn verwezenlijkingen en zijn plannen.

Dank zij het initiatief van de pas gestichte vereniging *De Vrienden van het Koninklijk Museum van Belgisch-Kongo, V. Z. W.*, kan deze droom nu verwezenlijkt worden. Op 1 Januari 1955 werd een begin gemaakt met het uitgeven van een driemaandelijks tijdschrift : Congo-Tervuren.

Het tijdschrift zal bijdragen in het Nederlands en het Frans bevatten en zal verschijnen in 4° formaat. Het zal rijk geïllustreerd zijn en regelmatig studies brengen van bekende specialisten. Deze bijdragen zullen handelen over de Voorgeschiedenis, de Geschiedenis, de Anthropologie, de Volkenkunde, de Kunst, de Geologie, de Mineralogie, de Voortbrengselen en, *last not least*, de Zoölogie (zoogdieren, vogels, insecten, kruip- en weekdieren) van Centraal-Afrika.

Het abonnement is gratis voor de werkende leden van de Vereniging *De Vrienden van het Koninklijk Museum van Belgisch-Kongo, V. Z. W.*, en bedraagt voor de aangesloten leden fr. 100. Andere belangstellenden betalen fr. 150 per jaar, te storten, hetzij op

postrekening nr 5664.52, hetzij op rekening nr 33154 van de Banque du Congo Belge, of rekening nr 11887 van de Banque Belge d'Afrique of rekening nr 44554/13 van de Kredietbank.

Voor alle inlichtingen wende men zich tot „Congo-Tervuren", Koninklijk Museum van Belgisch-Kongo, Tervuren.

2. Problèmes d'Afrique Centrale nº 26, 1954. — Le volume nº 26, 4e trimestre 1954, de „Problèmes d'Afrique Centrale", est entièrement consacré à l'étude de la musique nègre. Les principaux spécialistes internationaux ont collaboré à ce numéro dont les articles sont abondamment illustrés de clichés photographiques, de cartes et d'exemples musicaux.

P. Collaer émet le vœux dans *Notes sur la musique d'Afrique centrale*, de voir les firmes commerciales d'édition de disques, procéder à de plus nombreux enregistrements authentiques en Afrique. L'auteur soulève le problème de la continuité de la tradition musicale africaine et il souligne à juste titre, la qualité exceptionnelle du folklore indigène du Congo belge et notamment sa riche polyphonie.

H. Tracey, directeur de l' „African Music Research", signe une remarquable relation sur *The problem of the future of the bantu music in the Congo.*

Le Dr. J.-M. Habig étudie *La valeur du rythme dans la musique bantoue*. Il assimile et compare le rythme de la musique et du langage africain. Il conclut en notant combien, par rapport au Noir, le Blanc est pauvre sur le plan rythmique et au point de vue du pouvoir expressif.

A. Hodeir, spécialiste français de la musique noire américaine, détermine les *Prolongements de la musique africaine*. Il émaille son exposé de rapprochements entre les maîtres de la musique européenne, tels Strawinsky, Ravel et Milhaud, et les traditions musicales africaines.

H. Pepper, directeur musical de l'I. F. A. N., et J.-N. Maquet, jeune musicologue belge, signent deux minutieuses études, fruits de leur séjour au sein des populations Babembe et Bapende : *Essai de définition d'une grammaire musicale noire* et *La musique chez les Bapende*. Tous deux analysent par le détail et illustrent abon-

damment leur sujet bien délimité. Ils décrivent tour à tour les instruments, leur emploi et les formes musicales en usages chez les populations envisagées.

R. Gay cloture cette série d'études par *Les constantes nègres dans la musique américaine*. L'auteur après avoir défini les types fondamentaux de la musique africaine, expose le phénomène du passage du continent noir vers les Amériques, et la transposition des thèmes blancs selon les méthodes nègres.

Nous trouvons au sommaire du même n° 26, les rubriques habituelles et notamment : „Nous avons lu pour vous... les livres", où M. Verstraete analyse et commente le *Code du travail des territoires d'Outre-Mer* et *Les incidences économiques et financières du Code du travail* de J. Lecaillon. — P. Salmon, R. Maes, G. Colle, L. Verniers, R. Suain et R. Gay, signent une dizaine de recensions d'ouvrages parus au cours de ce trimestre.

Dans la rubrique des revues, soulignons l'*Étude sur le marché de divers produits congolais en 1953* ; l'*Élevage et ses problèmes en Afrique noire* ; *Making Africa's water work*, et *Considérations sur l'art nègre*. De brefs commentaires accompagnent les ouvrages cités dans „Nous avons reçu pour vous..."

Enfin, nous trouvons dans „Informations et documents", aux côtés des relations des journées africaines de la „Foire de Gand" et des journées médicales de Léo, un important essai de *Discographie nègre africaine*, groupant plus de 230 titres avec désignation complète des matrices.

3. Blancs et Noirs en Afrique. — Un des derniers numéros de „Bantu", journal mensuel publié par le Département des Affaires Indigènes (Union de l'Afrique du Sud), contient un article de A. C. Myburgh, qui fait allusion au discours prononcé par le Dr. Malan au Parlement alors qu'il soulignait l'importance de la coopération et où il parla de la nécessité d'une coopération entre l'Union Sud-Africaine et les pays au sud du Sahara.

Il révéla les points suivants :

1. Le littoral sud de la Méditerranée appartient, du point de vue culturel, à l'Europe et au Moyen-Orient. Il comprend le Maroc français, le Maroc espagnol, Tanger, l'Algérie, la Tunisie et certaines parties de la Lybie et de l'Égypte.

2. Six puissances ont des intérêts en Afrique, au sud du Sahara, puissances qui toutes ont leur politique et religion particulières, à savoir l'Angleterre, la France, la Belgique, le Portugal, l'Espagne et l'Union Sud-Africaine. Politiquement elles diffèrent plutôt dans la façon de formuler leur politique que dans son application. La coopération est par conséquent possible.

3. L'Afrique au sud du Sahara compte 37 indigènes pour un Européen. Il n'existe pas de territoires où les Européens soient en majorité, et dans ceux qui sont terre de dépeuplement, les indigènes représentent un problème, qui devient de plus en plus complexe au fur et à mesure qu'augmente la population européenne.

Voici l'état de la population :

Territoire	*Indigènes pour un Européen.*	*Territoire*	*Indigènes pour un Européen.*
Union Sud-Africaine	3,22	Afrique Occident. franç.	312,54
Sud-Ouest Africain	7,46	Basutoland	332,28
Fédér. centre-africaine	34,39	Tanganyika	441,99
Guinée espagnole	40,36	Gambie	462,95
Angola	51,63	Côte de l'Or	603,14
Swaziland	56,63	Togo français	695,88
Bechuanaland	123,03	Rwanda-Urundi	896,86
Mozambique	133,55	Uganda	1.409,27
Kenya	174,74	Cameroun britannique	1.735,79
Congo Belge	178,96	Sierra Leone	1.929,59
Afrique Équator. franç.	188,73	Nigéria	4.710,14
Cameroun français	223,02	Togo britannique	7.481,48
Guinée portugaise	223,58		

4. Les Européens se trouvent avant tout dans les régions industrielles, commerciales et administratives. 82 pour cent environ des Européens de l'Afrique au sud du Sahara se trouvent en Afrique du Sud.

5. Le nombre total des indigènes de cette Afrique au sud du Sahara est de 120.218.099, tandis que la population européenne totalise 3.235.367.

(Nouvelles d'Afrique du Sud, n° 93, 12.2.1955.)

4. Louage de Services au Congo belge. — Le premier statut légal du recrutement et du louage de services des indigènes au Congo belge remonte au 17 août 1910.

Son application ayant révélé certaines lacunes, le législateur, dans un décret du 16 mars 1922, fit une refonte des dispositions existantes, les complétant et les modifiant ; au cours des années 1923 à 1945, des compléments y furent apportés par divers décrets et ordonnances législatives.

Le souci de mieux adapter le régime du travail à l'évolution de ces dernières années amena le gouvernement à envisager une révision complète.

Des considérations d'ordre psychologique firent préférer un régime mixte : maintien provisoire du décret de 1922, complété et modifié par des dispositions assurant au travailleur indigène les avantages dont l'employé européen bénéficie depuis plusieurs années. Ce régime mixte fait l'objet d'un décret en date du 30 juin 1954 coordonné avec les anciens articles maintenus par un arrêté royal en date du 19 juillet 1954.

De ces dispositions, certaines sont applicables immédiatement, les autres, pendant une période de trois ans, ne le sont qu'aux contrats conclus ou renouvelés après leur mise en vigueur.

Si légitime que soit la situation ainsi créée, elle est, dans la pratique, de nature à soulever de nombreuses difficultés.

Dans *Le Contrat de Travail* (Bruxelles 1954, F. Larcier, 168 p., fr. 150), M. Paul Orban, auteur de nombreuses études sur le louage de services au Congo, dégage, sur la base des travaux préparatoires et de la jurisprudence, les règles qui faciliteront le travail de tous ceux que leurs fonctions appellent à appliquer ou à interpréter le louage de services des indigènes au Congo belge et au Rwanda-Urundi.

5. De nouvelles données sur l'époque de l'homme-singe. — M. J. T. Robinson, directeur du département paléontologique du Musée du Transvaal à Prétoria, a annoncé qu'au cours de l'année écoulée, qui avait été très fructueuse du point de vue étude de l'homme-singe et de la faune de la même époque, on avait établi qu'il y avait deux formes tout à fait distinctes de simiidés, répandues dans la plupart du vieux monde il y a environ un million d'années.

On était arrivé à une connaissance beaucoup plus approfondie de la nature de ces animaux et on avait pu se faire une idée beaucoup plus claire de l'époque de ces gisements, ayant même pu déduire qu'ils devaient compter quelque trois quarts de million d'années. On savait également maintenant qu'il existait deux formes très distinctes d'hommes-singes, une forme pygmoïde, n'ayant probablement pas plus de 4 pieds de haut, plutôt fluette, comme celle que l'on retrouvait à Sterkfontein, et une forme robuste du type de Swartkrans.

La forme pygmoïde de Sterkfontein se retrouvait en Afrique Orientale et l'autre en Indonésie. Les spécimens dont on disposait suffisaient à jeter la lumière sur la structure et la posture du corps de ces animaux, surtout celui de Sterkfontein qui montrait la plus grande partie de la colonne vertébrale et tout le pelvis d'une femelle.

L'on aurait découvert également des pierres taillées à Makapan, près de ces hommes-singes, qui pourraient prouver que ces simiidés n'étaient pas seulement apparentés à l'homme par leur structure mais aussi par leur culture.

M. Robinson espère que les travaux géologiques de 1955 permettront de se faire une idée plus claire de la climatologie et de la désignation de la date des gisements individuels.

(Nouvelles d'Afrique du Sud, n° 91, 31.1.1955.)

6. De dichtkunst in Zuid-Afrika. Voordracht door N. P. van Wijk Louw. — De Afrikaanse dichter N. P. van Wijk Louw heeft op Donderdag 27 Januari, op de Middagen van de Poëzie te Brussel, het woord gevoerd over de Afrikaanse poëzie. De spreekbeurt werd ingericht in het kader van het Belgisch-Zuidafrikaans cultureel akkoord.

Professor Dr. N. P. van Wijk Louw werd geboren in Sutherland Z.-A., in 1906. Hij is de broeder van W. E. G. Louw, eveneens een bekend dichter. Hij was een tijd lang lector aan de universiteit te Kaapstad en is thans hoogleraar in het Afrikaans te Amsterdam. Hij behoorde tot de oprichters van het tijdschrift „Standpunte" en wordt beschouwd als de belangrijkste figuur onder de jongere Afrikaanse dichters.

Van Boeretaal tot Cultuurtaal. — De h. Van Wijk Louw schetste

het fenomeen der evolutie van de Afrikaanse taal tot literaire en cultuurtaal. Tachtig jaar geleden werd het Afrikaans nog geminacht. Het was een „boeretaal", geweerd uit het cultuurleven, uit de scholen, de kerk, de wetenschap. Men achtte het ongeschikt voor elke hogere cultuuruiting. Thans is het Afrikaans de eerste landstaal die in het kerkelijke en staatsleven de voorrang geniet en in de meeste universiteiten wordt gebruikt.

Honderd jaar geleden bestond er geen geschreven Afrikaanse literatuur. Er werd niet gedicht in de taal van de Boeren, die rijk was aan volkse uitdrukkingen en tintelde van leven. De enige poëzie was de ongeschreven volkspoëzie, als „liedjies en raaisels", gelijk elk krachtig volk die voor zichzelf maakt. De Afrikaanse schrijvers die nu langs de school van de Europese dichters van Gezelle en Gorter tot op heden, gekomen zijn tot een hoge kunstrijke poëzie, zijn tachtig jaar geleden begonnen zonder te kunnen steunen op een literaire traditie. „Ik zeg met enige schroom doch niet zonder trots", aldus de h. Van Wijk Louw, „dat de Afrikaanse poëzie thans 'niet meer niks' is en zij zonder schaamte naast die van andere landen mag geplaatst worden."

In die „geweldige opsteigering" is er één factor die ik wil aanwijzen, zo vervolgde de spreker. Het is de „pendulebeweging" tussen het element boeretaal en de meer gevormde kunsttaal.

De Afrikaanse taal heeft een voordeel dat andere talen haar kunnen benijden : er is geen gaping tussen de taal van de intellectueel en die van de arbeider of boer. De taal van de intellectueel is natuurlijk fijner genuanceerd en hanteert meer ingewikkelde begrippen. Maar alleen in die opzichten verschilt zij van de boeretaal. Daarom worden de dichters in elke stand méér gelezen dan dat in de meeste Europese landen het geval is. Zelfs wat men beschouwt als moeilijke poëzie, kan men in Zuid-Afrika in handen vinden van mindergeletterde personen. Er is dan ook in de Unie een inniger verband tussen de dichters en het volk.

Synthese. — In de ontwikkelingsgang van de Afrikaanse poëzie ziet men de dichters, telkens de literaire taal te ingewikkeld en te weelderig wordt, teruggrijpen naar de eenvoudige volkstaal. En omgekeerd, telkens zij te banaal wordt, is de dichter gedreven tot en meer genuanceerde poëzie. Voor mij, zo zeide de spreker, is het ideaal een synthese tussen de volkse en de meer gecultiveerde

taal. Apart zijn zij eenzijdig, samen zijn zij waardevol en vormen zij de cultuurtaal.

De h. VAN WIJK LOUW behandelde dan enkele typische vertegenwoordigers van de Afrikaanse dichtkunst. De eerste die na de Anglo-Boeren-oorlog een poging deed om een meer kunstvolle poëzie te schrijven, was CELLIERS. Het woord ging bij hem meer literair aandoen en hij gebruikte ook meer Nederlandse woorden. Bij LEIPOLDT werd de volkstaal aangewend met de „uiterste zeggingskracht" van de boerewoorden. Beide dichters schreven in nationale zin, de eerste abstract betogend, de tweede, „zonder theorie" dichtend over het onmiddellijke leed van de oorlog. Vijf en twintig jaar na de oorlog trad de dichter VISSER op het voorplan. De grote emotie van de strijd was toen verlopen. In zijn ernstige verzen gebruikte VISSER een geijkte rhetorische taal. Het was een sentimentele poëzie, die naar het kleinburgerlijke zweemde. De generatie van ongeveer 1934 (W. E. G. LOUW, VAN WIJK LOUW en EYBERS) schreef grotendeels uit reactie tegen de technische slordigheid, het banale sentiment, de geijkte beeldspraak. Zij wensten een wijdser ritme een fijner woordgebruik. Hun poëzie vertoonde de invloed van een „religieuse worsteling" en „een borende intellectualiteit". Zij wilden de Afrikaanse woordenschat uitbreiden, waardoor zij soms te literair werden en in „grote sentimenten" vervielen die niet verantwoord waren. Men kloeg wel eens dat zij on-nationaal en on-Afrikaans waren, alhoewel zij hartstochtelijk geïnteresseerd bleven in het sociale leven.

In 1945 kwam een nieuwe generatie aan het woord. OPPERMAN was haar centrale figuur. Zij schreef een meer „puntige, weerbarstige" taal, met een bijna antimuzikale ritmiek. Zij had een voorliefde voor het moderne leven in de stad. Het romantisme stierf niet uit, het kreeg andere vormen. De ingewikkelde intellectuele constructie van het vers leidde soms tot prachtige resultaten, doch het over-intellectualisme maakte van vele gedichten ook puzzles. Als voorname dichters uit deze periode noemde spreker VAN HEERDEN, SHEILA CUSSONS en WATERMEYER.

Op de vraag of er in Zuid-Afrika ook experimentele poëzie bestaat, antwoordde de h. VAN WIJK LOUW dat als men wil, de hele Afrikaanse Poëzie een experiment is, een experiment nl. met een nieuw instrument dat tachtig jaar geleden onbekend was.

De moderne Afrikaanse dichtkunst is geen individuele poëzie ; zij gebruikt „boerewoorden" uit het leven van elke dag en is minder literair-bewust en minder theoretisch dan de Europese. Zij blijft voor iedereen verstaanbaar.

(Bijvoegsel van het „Nuus uit Suid-Afrika", nr 92 ; 8.1.1955.)

7. Lettres inédites de Stanley. — *Stanley, Lettres inédites*, par A. MAURICE (Bruxelles 1954, Office de Publicité), 224 p., 18 illustr., fr. 150). — Ce livre a été écrit à la suite de la découverte par l'auteur, à Londres, d'un important recueil de lettres inédites de Stanley (1881-1882) dont il fit l'acquisition. Il s'agit du „Letter-Book" de l'explorateur contenant les correspondances adressées par celui-ci durant son expédition au Congo, au Roi Léopold II, ses divers compagnons, etc. Ces documents sont notamment relatifs à l'origine des premières stations du Bas-Congo. Ils relatent l'assaut des Cataractes du Fleuve, les épineuses négociations avec les indigènes et leurs chefs, les compétitions d'influence, et la course au Stanley-Pool avec le concurrent DE BRAZZA. Cet ouvrage traite d'une époque capitale au point de vue historique. En effet, la victoire de STANLEY aura pour résultat d'ouvrir l'Afrique Centrale aux nations et à la civilisation.

8. Kongo en Floris Jespers. — Onder deze titel publiceerde KAREL JONCKHEERE in *Band*, 14e jg. (1955), nr 2, blz. 63-72, een lezenswaardig opstel over de honderden buitengewoon expressieve schilderijen, die FLORIS JESPERS, de handigste onder onze vele schilders, in Kongo heeft gemaakt. In geen enkele periode van zijn welgevuld leven heeft Jespers zo zuiver als schilder tegenover zijn onderwerp gestaan als tegenover het wiegelend mysterie : de Kongolese vrouw. Het is opvallend hoe meesterlijk en beheerst kuis al deze doeken zijn. Kongo, heeft Jespers gezegd, is voor mij het ritme van de vrouwelijke gang, het ritme van dragende vrouwen, die dragen op het hoofd, op de armen en in de buik. Zij zijn de enigen die werken. De inboorling-man daarentegen is de mens die men kan kopen voor wat drank, voor wat geld, voor een purperen fiets en een rood hoedje. De vrouwen zijn als koninginnen in hun rijk, dat men hun niet afnemen zal. Dit hiëratische, deze geweldige sierlijkheid van lijnen bij hun bewegen, het smartelijk

dragen van hun lot, dàt heb ik in Kongo gemaakt. De rest over Kongo vertellen op een doek, is anekdote.

Jespers heeft het traditionele Kongo in zijn essentie gezien, ontdaan van alle tijdelijkheid en toevalligheid. Met zijn Kongoschilderijen mag op het wereldforum worden uitgepakt.

9. Newsweek's, January 17th. issue 1955 (European Edition, Morris House, Jermyn Street, London, S. W. 1) contains a full and revealing feature story on the Belgian Congo. This special report, written from the American point of view, traces the historical and economic importance of the Belgian Congo, which in recent years, has become one of the world's most vital areas.

What Belgium has managed to accomplish in its Congo Colony in the past 50 years is considered unique in the annals of colonial history. This modern miracle has been largely achieved by the „combined force of a paternalistic government and highly successful business monopolies, accentuating one of the world's biggest booms".

Newsweek examines this remarkable experiment in colonial enterprise by tracing the background of the companies that have made the Congo great through exclusive interviews from prominent Belgian personalities who give their opinions on future prospects in the Congo.

10. Davidsfonds-prijs voor Koloniale Letterkunde. — Het Davidsfonds, afdeling Belgisch-Kongo, looft een driejaarlijkse prijs van fr. 50.000 uit voor een onuitgegeven koloniale roman in het Nederlands geschreven. De uiterste datum van inzending der handschriften is, voor de eerste periode, 25 december 1955. Kunnen mededingen *a*) degenen die op die datum sedert ten minste drie jaren in Belgisch-Kongo of Rwanda-Urundi verblijven ; *b*) zij die ten minste drie jaren in gezegde gebieden verbleven hebben. Voor nadere inlichtingen wende men zich tot het Secretariaat van het Davidsfonds, Belgisch-Kongo, Leopoldstad, postbus 936.

11. Un séminaire des sciences humaines à Astrida. — Du 27 au 31 décembre 1954, s'est tenue à Astrida la 6e session du Séminaire qui réunit deux fois l'an les chercheurs de l'I.R.S.A.C. spécialistes

en sciences humaines. Un sujet avait été proposé aux participants : la contribution que chaque discipline peut apporter à l'étude des migrations de populations en Afrique Centrale.

M. L. DE HEUSCH indiqua ce que, du déplacement des traits culturels, on peut conclure au sujet des migrations ; M. J. JACOBS traita de l'apport de la géographie linguistique et de la toponymie à la solution du même problème ; M. J. HIERNAUX passa en revue les informations que l'anthropologie physique et la paléontologie humaine peuvent fournir sur les mouvements anciens de populations ; M. J. VANSINA exposa comment l'on peut appliquer la critique historique classique aux traditions orales ; M. J. J. MAQUET esquissa une méthode d'étude des migrations contemporaines tandis que M. R. DE WILDE donna quelques résultats provisoires d'une enquête d'émigration.

A côté du thème principal du Séminaire, d'autres sujets furent abordés, notamment l'étude de l'évolution économique des pays sous-développés. M. V. NEESEN parla de l'interdépendance des facteurs économiques et démographiques ; M. PH. LEURQUIN, d'un plan d'enquête du revenu des populations coutumières, et M. L. BAECK, de l'étude économique d'une cité africaine.

M. THYS, technicien, décrivit certains appareils électroniques pouvant être utilisés par des chercheurs en sciences humaines.

BIBLIOGRAFIE

E. van Avermaet, O. F. M. †, *Dictionnaire KiLuba-Français.* Annalen van het Koninklijk Museum van Belgisch-Kongo. Reeks : Wetenschappen van de Mens ; afd. Linguistiek, Deel VII. Tervuren 1954 ; XVI + 838 blz. 8°.

Reeds verscheidene woordenboeken van het Luba zagen in deze eeuw het licht, hetzij uitgaande van het Luba zelf (b. v. de mindere of meerdere mate uitgebreide woordenlijsten van b. v. MORRISON [1], J. VANDERMEIREN [2] en A. DE CLERQ [3]), hetzij op grondslag van enige europese taal ten gebruike van de vreemdeling, die in aanraking wenst te komen met de inheemse bevolking via haar taal : b. v. de woordenboeken van E. JENNIGÈS [4], J. A. CLARKE [5], H. QUINOT [6], e. a.

Sedert echter dank zij het baanbrekend werk van Prof. A. BURSSENS en diens volgelingen de bestudering en behandeling van het Luba in zowel tonologisch als fonologisch opzicht op een nieuwe methodische grondslag is gesteld, welke in overeenstemming is met de thans heersende algemene taalbeschouwing, deed zich aldra een ernstig gemis gevoelen aan een nieuwe inventaris van de Luba-taalschat, welke zich zou kunnen aansluiten bij deze jongste ontdekkingen op het gebied van de strukturele linguistiek. In deze lakune nu voorziet het hier aangekondigde werk op gelukkige en bewonderenswaardige wijze. In samenwerking met de inheemse informant *Benoît Mbuyà*, afkomstig uit het Kabondo-Diandagebied en thans nog werkzaam aan de normaalschool te *Luabù*

---

[1] *Grammar and Dictionary of the Baluba-Lulua Language* ; New-York, 1906.

[2] *Vocabulaire Kiluba hemba-français et français-Kiluba hemba* ; Bruxelles, 1913.

[3] *Dictionnaire* : I. *Luba-Français*, II. *Français-Luba* ; Léopoldville, 1936, 1937.

[4] *Dictionnaire Français-Kiluba* ; Bruxelles, 1909.

[5] *English-Chiluba-Sanga Vocabulary, with some grammatical tables and useful idiomatic sentences for beginners* ; London, 1915.

[6] *Vocabulaire Français-Kiswahili-Kiluba du Congo Belge* ; Bruxelles, 1926.

(Kamina) in Katanga [1], heeft de schrijver met deze Dictionnaire een standaardwerk tot stand gebracht, zonder hetwelk vooreerst geen bestudeerder van het „Lubà-Katanga" [2] het zal kunnen stellen.

De schrijver heeft zich niet beperkt tot het geven van een lijst van „woorden" (in de oude stijl), doch heeft tevens bij elk zich daartoe lenende woordstam zoveel mogelijk uit zijn rijke ervaring ter plaatse geput, om in verband met de woordschat tevens folkloristisch, religieus en ethnologisch materiaal bijeen te verzamelen [3], waardoor aan dit woordenboek een meer dan uitsluitend semantisch-idiomatische waarde kan worden toegekend.

Ten opzichte van de orthografie doen zich enige problemen voor, daar zij in de fonetische definitie in enkele punten afwijken van die, welke Prof. A. Burssens ten opzichte van het Luba [4] destijds vaststelde en sindsdien in zijn belangrijke publicaties ook verder heeft voortgezet. B. v. de overgang van stemloze alveolare fricatief **s** en van de korresponderende stemhebbende **z** tot resp. de stemloze palatale alveolaar **ʃ** en resp. de korresponderende stemhebbende **ʒ**, uitsluitend wanneer het oorspronkelijke foneem gevolgd wordt door **i**, c. q. **y** [5]. De door Burssens als alveolare nasaal aangegeven **n** wordt door schr. onder de dentale nasalen gerangschikt zoals de alveolaar-palatale **ny** in dit woordenboek Burssens' palatale nasaal vertegenwoordigt. Belangrijk is tevens het probleem van onderscheid tussen laatstgenoemde foneemgroep

---

[1] Vgl. ook onlangs H. W. Becket, *Handbook of Katanga-Kiluba*. Garenganze Evangel. Mission (1951), blz. 246 e. v., welker materiaal het hier gegeven dialektische het meest benadert.

[2] Blz. VIII der Inleiding.

[3] Evenals, om slechts enkele voorbeelden te noemen, dit geschiedde door Ch. Sacleux in diens *Dictionnaire Swahili-français* (Paris, 1939-1941), door J. M. M. van der Burgt, *Dictionnaire Français-Kirundi*, (Bois-le-Duc, 1904) en in een ander taalgebied, door D. Westermann in diens onvolprezen *Wörterbuch der Ewè-Sprache* (neue Ausg., Veröffentl. des Instit. für Orientforschung, Berlin, 1954).

[4] A. Burssens, *Tonologische Schets van het Tshiluba (Kasayi)*, (Kongo-Overzee Bibliotheek II, 1939), blz. 10 e. v.; *Manuel de Tshiluba (Kasayi)*, ibid. III, 1946, p. 8 e. v.; *Het Tshiluba en de phonologische Africa-Spelling* (Kongo-Overzee II, 1937, blz. 1 e. v.), enz.

[5] Cf. D. Westermann and I. Ward, *Practical Phonetics for Students of African Languages* (Oxford Univ. Press, 1949), §§ 231 e. v.

*ny, aan welke kort geleden een lezenswaard artikel werd gewijd [1], de foneemgroep nasaal + stemhebbende gutturaal, ng en het velare nasale dubbelfoneem ŋ. Terecht merkt schr. (blz. x) op : „nous employons n pour la vélaire qui précède g ; nous disons précède, car il y a bien ici une vélaire, il y a en outre un autre phonème, g dur qui suit et qu'on entend parfaitement" [2]. Voor de westelijke groep van Bantoetalen is de wisseling tussen ŋ en ng een niet onbekend verschijnsel. In het Luba vindt men meerdere voorbeelden ; in A. E. MEEUSSEN's voortreffelijke *Linguistische schets van het Bangubangu* [3] blijkt het zich te beperken tot slechts twee gevallen : ŋoma *trommel* (OB. *-ɣoma) en ŋandu *krokodil* (OB. *-ɣandu). Het belangrijke van deze verschijnselen schuilt in het feit, dat wij hier te doen hebben met een overgang van „foneemgroep" tot „dubbelfoneem" [4]. Deze fonologische verschuiving vindt men b. v. in het Swahili niet, waar ngoma de enig bestaande vorm is.

Wat betreft de tonetiek van het alhier besproken Luba-Katanga, deze wijkt nauwelijks af van de algemene regels, welke BURSSENS voor het Luba-Kasayi heeft vastgesteld [5]. De middentoon blijkt meestentijds slechts als variant te fungeren van één der monotonemen : hoog $\lessgtr$ laag [5], zowel grammatisch als semantisch, zodat de rol van het dynamische intensiteitsaccent, evenals in het Luba-Kasayi, op een ondergeschikt plan wordt teruggedrongen [6].

Ten slotte wijdt schr. een goed gedokumenteerd overzicht over de invloed, welke tonemen en prosodemen uitoefenen kunnen op de syntaktische eenheden [7].

---

[1] A. E. MEEUSSEN, *Oerbantoe Ny- en Nj-* (Kongo-Overzee XX, 1954), blz. 267 e. v.

[2] Zie o. a. Kongo-Overzee V, blz. 320 en IV, blz. 28.

[3] Annalen v. h. Kon. Mus. v. Belg.-Kongo, deel 5 (Tervuren, 1954), blz. 4.

[4] Vgl. H. P. BLOK, *Iets over de z. g. n. geïntensiveerde fonemen in het Ganda en Nyoro*, in Kongo-Overzee XVII (1951), blz. 211 e. v.).

[5] Zie E. VAN AVERMAET (Aequatoria VIII, blz. 1 e. v. ; Handel. XVIIIe Vl. Filol. Congres te Gent, 1949, blz. 255 e. v.).

[6] Vgl. A. BURSSENS, *Tonol. Schets*, enz., § 34 ; J. A. WILS, *Het accentsysteem in twee Afr. toontalen* (Onze Taaltuin IX, 1941, blz. 241 e. v.).

[7] Vgl. o. a. E. HAUGEN, *Phoneme and Prosodeme* (Language XXV, 1949, blz. 278 e. v.) ; D. JONES, *Chronemes and Tonemes* (Acta Linguistica IV, 1944, blz. 40 e. v.) en J. R. FIRTH, *Sounds and Prosodies* (Transact. Philol. Soc. London 1948, blz. 107 e. v.).

Alvorens deze korte aankondiging van een zo inhoudsvol werk als het hier besprokene te beëindigen, moge mij een kleine wens van het hart, welke, naar ik hoop, menig bantoeist zal kunnen onderschrijven. Toen in 1948 het grote Zulu-woordenboek verscheen [1], was het een verheugenis voor de theoretische linguist om hierin, waar mogelijk, bij de behandelde „stammen" een verwijzing naar de Oerbantoe-vorm aan te treffen. Dit klemt des te meer, aangezien naast de vele gegevens, welke ons in dezen reeds ten dienste staan [2], het opsporen van nieuwe OB-wortels nog steeds voortgaat : wel een bewijs van hoe groot gewicht dit theoretische materiaal ook voor de praktijk vermag op te leveren. En het is juist in de westelijke Bantoe-groep, in het bijzonder in de talen van Kongo, dat dit gemis zich wellicht het sterkst doet gevoelen. In de Engelsche uitgave van MEINHOF's „Phonology" (1932), zijn het bovendien het Sango en het, door conterminale afslijting zo interessante Duala, aan welke zich nu een sterk tekort aan materiaal doet gevoelen. Doch hoofdstuk VIII, hetwelk het „Kongo" behandelt (om van het Kimbundu en Herero nog niet te spreken !) schiet nog steeds ten zeerste te kort in de principiële verschillen, welke b. v. het Lomongo-Lonkundo en het meer zuidwaarts gelegen Tshiluba onderscheiden, in tonaliteit vaak zelfs oppositioneel. Het is in gevallen als deze, dat een, indien mogelijke verwijzing naar de waarschijnlijke OB-wortel van zo groot nut kan blijken te zijn.

Met de wens, dat a. s. samenstellers van woordenboeken ook deze OB-gegevens, zoveel als mogelijk blijkt te zijn, in hun werk opnemen, moge ik deze warme aanbeveling van AVERMAET's omvangrijke arbeid bij alle afrikanisten besluiten.

H. P. BLOK.

---

[1] C. M. DOKE and B. W. VILAKAZI, *Zulu-English Dictionary* (Witwatersrand Univ. Press, Johannesburg, 1948).

[2] Zie de betreffende lijst in mijn *Swahili Anthology* (1948) blz. 145, aan welke nog kunnen worden toegevoegd : L. HOMBURGER, *Groupe sud-ouest des langues bantoues*. Mission Rohan-Chabot en Angola et Rhodesia (1912-1914), III, Fasc. I (1925) ; L. B. DE BOECK, *Premières applications de la géographie linguistique aux langues bantoues* (Mém. Instit. Royal Colon. Belge (1942) en W. BOURQUIN, *Neue Urbantu-Wortstämme* (Afrika und Uebersee XXXVIII, 1953), blz. 27 e. v.

R. van Everbroeck, *Om Lingála te leren* (Brussel 1955, Scheut-Edities) ; 208 p. ; fr. 75.

I. In 1952 verscheen deze praktische spraakkunst in gepolicopieerde vorm ; op enkele maanden was zij uitverkocht. Ditmaal verschijnt zij in een handig boekformaat, waarbij de auteur de gelegenheid heeft te baat genomen om enkele grondige verbeteringen aan te brengen.

Het werk bestaat uit een 60-tal lessen ; iedere les geeft een paar grammaticale feiten, wat woordenschat, een tekst en een thema. Op de lessen volgen nog 20 blz. inlandse tekst, meestal overgenomen uit weekbladen en dus representatief voor het huidige Lingála. Zoals bekend zijn de redacties van deze bladen uitsluitend in inlandse handen en werden de twee plaatselijke bladen *Lokásá la bísú* (Lisala) en *Kongó ya sika* (Leopoldstad) samengebracht in één blad : *Kongó ya sika*.

De schrijfwijze is de courant-gebruikte in alle school- en andere boekjes en kranten. Dit nochtans op twee uitzonderingen na : overal worden de tonen aangegeven en het onderscheid tussen *e* en *ɛ*, *o* en *ɔ* gemaakt. Deze veranderingen zullen langzamerhand in de gebruikelijke schrijfwijze aangebracht worden zohaast de normaalscholen voldoende leerkrachten voortgebracht hebben die met deze nieuwigheden vertrouwd zijn. De nasaal vóór stemloze medeklinkers, die de inlanders liever niet horen uitspreken en die we in onze *Manuel de Lingála* niet meer schreven, werd behouden. Het is inderdaad nog niet gans zeker of ze voorgoed uit het Lingála zal verdwijnen.

De Europeanen die dit boekje doormaken, hebben zeker het voornaamste van de taal onder de knie. De fijne nuances, die alleen maar door de enkele Europeanen moeten gekend zijn die in Kongo meer Lingála dan Nederlands of Frans moeten spreken, werden dan ook niet behandeld. Het is dus werkelijk een handige, praktische spraakkunst. Een woordenboek van dezelfde taal ligt ter perse.

L. B. DE BOECK

II. Nadat kortgeleden ik het voorrecht had L. B. DE BOECK's *Manuel de Lingála* te mogen aankondigen [1], werden wij wederom

[1] Lingua IV[3] (1955), blz. 333 e. v.

verrast met een nieuwe Grammatika van deze voertaal, welke echter, naar de titel reeds aanduidt, in de eerste plaats tot onmiddellijk nut wil strekken voor degenen, die zonder bijzondere taalkundige opleiding zich in zo kort mogelijke tijd de eigenaardigheden voor praktisch gebruik van deze Kongolese lingua franca eigen willen maken.

In dit opzicht is schr. volkomen geslaagd, in zoverre hij aan de algemeen geldende „volkstaal" haar rechten doet wedervaren. Behalve de door DE BOECK aangehaalde tijdschriften, ontleent hij aan het, te Lisalá verschijnende maandblad *Lokásá la Bísó* (Onze Kourant), alsmede aan inheemse informanten (H. INKOKO, blz. 87 en A. BOTULI, blz. 109 e. v.) volledige teksten, welke vaak in enkele opzichten afwijken van het „officiële" Lingála. Ook de verzameling van spreekwoorden (blz. 169 e. v.) en raadsels (blz. 178 e. v.) leveren een schat van verwijzingen naar obsolete vormen en folkloristische gegevens op, welke helaas bij DE BOECK ontbraken. In elk geval mogen wij de gevolgtrekking maken, dat beide werkjes elkaar in vele opzichten aanvullen.

Op enkele punten echter meen ik de aandacht te moeten vestigen. Op blz. 43 is er sprake van éénlettergrepige (drukfout!) werkwoorden, welke volgens schr. uit één phoneem of één phoneemgroep zouden bestaan. Kennelijk heeft hij in dezen de „stam" („racine", „root") verwisseld met de „radical" („stem"), b. v. *w* „*sterven*" (OB. **-Kûa*), *y* „*komen*" (OB. **-γinga* < **-γa*), *zw* „*krijgen*" (= *djwa*), *l* „*eten*" (OB. **-lia*), enz. Mijns inziens had schr. dergelijke analytische, om niet te zeggen aanvechtbare vormen, vooral waar het hier een op de praktijk gerichte spraakkunst betreft, beter achterwege gelaten.

Wat betreft het diminutief *mwâ* (verkorting van *mwàna*?"), heeft de schr. gelijk hierin een samentrekking te veronderstellen van OB. **mu-γana*, zoals reeds door L. BITTREMIEUX [1] is vastgesteld. Het onveranderlijke, voor elke persoon én meervoud én enkelvoud geldige refleksieve pronomen *mí* (blz. 76 = DE BOECK, l. c., blz. 62) valt geheel buiten het gewone Bantoe-patroon, zoals

[1] L. BITTREMIEUX, *Mayombsch Idioticon* (Kon. Vl. Akad. v. Taal- en Letterk. Gent, 1923), blz. 405; vgl. algemeen J. A. ENGELBRECHT, MSOS. XXVIII, blz. 90 e. v.

wij dit bij C. MEINHOF aantreffen [1]. Toch spreekt deze auteur zich uit voor „einen vermutlichen Zusammenhang mit dem Pronomen personale der 3 Person Singularis". In aansluiting hierbij veronderstel ik, dat Lingála *mí* = **mu*+γ*i*, d. w. z. een samenstelling van genoemd pronomen met het deicticum *γ*i*, waaraan E. DAMMANN een zo belangrijke beschouwing heeft gewijd [2].

Ik moge het bij deze enkele opmerkingen laten. Ongetwijfeld zal het hier aangekondigde boek, samen met DE BOECK's *Manuel*, zijn weg vinden naar de velen, die in korte tijd zich met het Lingála praktisch vertrouwd willen maken.

Naar mijn mening zou de toevoeging van een woordenlijst, voor zover de gegeven teksten deze vereisen, aan de onmiddellijke bruikbaarheid van deze leidraad ten zeerste ten goede komen.

Leiden. H. P. BLOK

A. Sohier, *Droit de procédure du Congo belge*. Deuxième édition (Bruxelles 1955, Larcier, et Société d'Études Juridiques du Katanga, Élisabethville) ; 371 pp.

Il n'existe aucun ouvrage sur la procédure congolaise, dit l'auteur. Voici donc un recueil d'une nécessité incontestable.

Quoique publié comme une seconde édition, il forme d'abord une refonte et une mise à jour à laquelle a été ajoutée toute la jurisprudence publiée depuis 1938.

Au vrai, la première édition ne formait pas un volume de droit des procédures congolaises puisqu'il était inclus dans un tome III de la Collection des Novelles, formant le Droit colonial de la Belgique. Au fait, il en exista des tirés à part, mais ils ont péri à Liège dans un bombardement de 1944. Et l'édition des Novelles est épuisée.

Après un chapitre de généralités, l'ouvrage traite de la procédure civile, de la procédure pénale, de la procédure fiscale et enfin de la procédure des tribunaux indigènes. Comme de juste la partie civile est la plus étendue ; elle va de la p. 22 à la p. 204.

---

[1] C. MEINHOF, *Grundzüge einer vergleichenden Grammatik der Bantusprachen*[3] (1948), blz. 222.

[2] E. DAMMANN, *Verwendung und Bedeutung von UB* yi*, in Afrika und Uebersee, XXXIX (1954), blz. 31 e. v.

Par l'ensemble de jurisprudence qu'il contient, le traité forme une réplique des traités belges de BELTJENS ; mais par la doctrine il caractérise un auteur puissant. Le style alerte et affirmatif est d'un maître. Bien des controverses, déjà ouvertes dans la première édition, sont fermées aujourd'hui, la jurisprudence s'étant depuis lors fixée, souvent dans le sens voulu par l'auteur.

Des vues doctrinales, des recherches de jurisprudence, des travaux matériels considérables semblent dus également à la collaboration du Président de la Cour d'Appel d'Élisabethville et du Procureur Général près cette Cour.

Tout ne sera pas définitif dans cette édition car le droit congolais est fort vivant.

Le Titre V, qui traite des Juridictions Indigènes, mériterait déjà plus de développements. Il peut déjà intéresser les ethnologues et les politiciens coloniaux.

Quoique les éditions LARCIER soient toujours fort soignées, des coquilles subsistent ici : *Prise à partie* pour *prise à parti* ; *motus proprio* pour *motu proprio* ; etc.

Comparé au Droit de procédure pénale de MINEUR, pour le Rwanda-Urundi, l'ouvrage se présente moins comme manuel pratique à mettre en mains des juridictions inférieures.

De très nombreuses fois, il renvoie à d'autres ouvrages sur des sujets qu'il aborde au passage ; cela complète heureusement le traité pour le lecteur non spécialisé.

Dans ce même sens, l'appendice de l'édition précédente sur le Barreau congolais a été omis, ceci parce que le sujet ne concernait que les avocats.

Il faut hautement louer l'auteur et ses collaborateurs d'avoir entrepris et mené à bien cet important travail, en surplus de leurs occupations professionnelles et SOHIER outre son activité au Journal des Tribunaux d'Outre-Mer et comme professeur à l'Institut Universitaire des Territoires d'Outre-Mer à Anvers.

Sous un chapitre intitulé Bibliographie, l'auteur rend un juste hommage aux travaux d'ALBRECHT GOHR, qui fut, avant lui, le mentor du droit congolais.

E. POSSOZ

Alexis Kagame, *Le code des institutions politiques du Rwanda précolonial.* (Bruxelles 1952, Institut Royal Colonial Belge); 136 p.

We krijgen hier in de vorm van een juridische codex met 381 artikels, een samenvatting van de administratieve, militaire en veetelers-structuur bij de baTuutsi. Het gaat hier dus niet over een vertaling van een brok juridische gesproken woordkunst; ieder artikel van de codex geeft ons als het ware de bondige samenvatting van een lange rij bevindingen en besprekingen over die traditionele gegevens. Voor de ethnologen en sociologen een rijke bron uiterst leerrijk, ja passionerend. Toch zouden wij er dikwijls graag een letterlijke vertaling van authentieke teksten hebben willen zien naast staan. Met aandrang vragen wij dan ook nogmaals aan Schr. dat hij ons zijn eigenlijke documentatie, of althans de meest belangrijke codificaties in inheemse tekst, met eventueel letterlijke vertaling, zou bezorgen. Welk een heerlijke bron ware dit én voor de taalkunde én voor de volkenkunde én voor de sociologie. Hoe meer werken er over Rwanda-Urundi verschijnen, hoe nieuwsgieriger wij uitzien naar oorspronkelijke teksten.

Minder gelukkig lijkt ons zijn gebruik van eigen diacritische tekens, die geheel afwijken van hetgeen in de taalkunde algemeen aanvaard wordt. Een dergelijke vrijheid op wetenschappelijk gebied is ons niet vergund : de linguist moet zich weten te plooien naar internationale voorschriften. Er blijkt geen enkel afdoend motief te bestaan om voor het kinyaRwanda of kiRundi de algemeen gangbare diacritische toontekens te verwerpen. Eventueel vulle men de tekens, die reeds nu in gebruik zijn aan, maar men vervange ze niet door tekens van eigen uitvinding. Er is hier zeker een vergissing in het spel, wanneer KAGAME schrijft : *porter atteinte en principe à l'orthographe officielle de ma langue, je n'en ai ni le droit, ni le pouvoir, ni surtout le désir* (15). Het gaat hier juist over het invoeren van een officiële gestandardiseerde orthographie voor het kinyaRwanda en kiRundi, die tot heden toe als gesproken taal in omgang waren, maar waarvan de unificatie pas nu kan doorgevoerd worden. Toen wij in dienst van het I. W. O. C. A. in Rwanda-Urundi onze taalkundige zending doorvoerden, hebben wij dit probleem grondig kunnen instuderen en met velen besproken; het is overduidelijk gebleken dat we hier niet voor een onoplosbaar

vraagstuk staan. We kunnen E. H. KAGAME gerust stellen : er is geenszins te vrezen dat hier enig beletsel zou rijzen voor het publiceren van zijn zo volledige, rijke en ongeëvenaarde documentatie.

V. VAN BULCK

F. Twiesselman, *Aide-mémoire d'Anthropométrie* (Bruxelles 1952, Institut Royal Colonial Belge) ; 61 p.

Wie schrijven wil over rassenkunde, anthropologie of anthropometrie moet zich thuisvoelen in de vaktermen. Voor hen zal deze beknopte handleiding uiterst nuttig zijn. Het boekje bevat geen innovaties, maar wil alleen een beknopte, scherp omlijnde lijst opstellen van de meest gebruikte termen. Aldus komen ter behandeling : het werktuigzakje van de anthropoloog ; de basispunten bij het meten van romp, ledematen en hoofd ; de techniek van het berekenen ; het opstellen van een anthropologisch steekkaartje en het samenbrengen van de meest gebruikte anthropologische indices. Terecht doet Schr. opmerken : *Un aide-mémoire ne trouve son utilité qu'entre les mains d'un chercheur rompu déjà à la technique par des exercices préalables.*

Door het vermeerderen van de plaatjes zou het handboek sprekender en praktischer geworden zijn.

V. VAN BULCK

P. Jentgen, *Les frontières du Congo belge* (Bruxelles 1952, Institut Royal Colonial Belge) ; 118 p.

Dergelijke werken wekken doorgaans niet veel belangstelling, maar de dag waarop er een grensprobleem op te lossen valt, grijpt men er met beide handen naar en dankt men de auteur voor zijn saai, maar toch zó nuttig werk. Het plan van het boek is eenvoudig. Vier delen : 1. Hoe zag het er uit vóór het vastleggen van de grenzen? 2. Hoe, waar en wanneer werden er stroken van die grenzen vastgelegd? 3. Hoe en wanneer werden ze effectief afgebakend? 4. Hoe te verklaren dat er zich nog voor sommige delen grensgeschillen kunnen voordoen? De waarde van deze bijdrage ligt niet alleen in de scherpe analyse van al de juridische en conventionele problemen die op te lossen vielen, maar ook in de geografische documentatie zoals ons die aangeboden wordt in de reeks

kaarten, uitgewerkt door kapitein-kommandant A. MASSART. Een waardevolle aanvulling van het vroegere werk van de heer JENTGEN : *La terre belge du Congo* (Brussel 1937).

V. VAN BULCK

André Durieux, *Le Pouvoir réglementaire en droit public colonial belge* (Bruxelles 1952, Institut Royal Colonial Belge) ; 93 p.

Dit werk is bedoeld als aanvulling op de bijdrage : *L'exercice du pouvoir exécutif en droit colonial belge* (Rev. Juridique du Congo belge, 1951, 81-88). Daarin onderzocht Schr. waar de uitvoerende macht haar gezag put en hoe zij die overdragen kan. In de nieuwe studie nu gaat hij na hoever dit gezag van de uitvoerende macht zich uitstrekt, en wel in het bijzonder, of zij zich, in zake politierecht, op een eigen competentie beroepen mag. In het eerste deel wijst Schr. er op hoe ditzelfde juridische probleem in het moederland werd opgelost : de uitvoerende macht, de reglementaire macht wat de uitvoering der wetten betreft, en de politiemacht van de koning. Dan stelt hij daarnaast hoe in Kongo de reglementaire macht in het koloniaal recht moet worden opgevat. Achtereenvolgens onderzoekt hij de macht van de koning, van de Goeverneur-Generaal, van de Vice-Goeverneur-Generaals, van de Provincie-Goeverneurs, van de Districtscommissarissen voor de steden en van de autoriteiten in gewoonterechtelijke en buitengewoonterechtelijke centra. In het laatste hoofdstuk weerlegt hij de opwerping, dat alle wetgevende en uitvoerende macht in de persoon van de koning samenvallen. Daar deze normaal Koloniaal Wetgever en tevens hoofd van de uitvoerende macht is, kan bij decreet de uitvoerende of reglementaire macht op onderhorigen overgedragen worden.

Eenvoudig maar uiterst helder en scherp gesteld zal deze studie heel wat bijdragen om eventuele conflicten te voorkomen. Een juister besef van het domein, de competentie en de grenzen tussen wetgevende en uitvoerende macht zal voorzeker beider samenwerking vergemakkelijken.

FRANS DE RIJCK

A. Wauters, *Le communisme et la décolonisation* (Bruxelles 1952, Institut Royal Colonial Belge) ; 100 p.

Azië speelt Afrika de les. Wat zich vandaag afspeelt in Azië,

ziet men wellicht morgen ook in Afrika gebeuren. Daarom is deze bijdrage zo leerrijk. Eerst beschrijft de auteur in grote trekken de aziatische gebeurtenissen in de laatste 15 jaren. Daaruit blijkt hoe telkens weer locaal nationalisme werd uitgebuit door het communisme. Dergelijk optreden strookt geheel en al met de theoretische communistische leer (II) en men herkent het in de praktische programmata, zoals die bij de aziatische autonomische bewegingen door communisten werden uitgewerkt (III). Daarna toont Schr. aan hoe nu die programmata, naar gelang de toestanden verschillend gekleurd, in daden werden omgezet (IV). Tenslotte vernemen wij hoe de tegenstrevers in Azië daarop reageerden om dit communistisch succes toch enigszins in te dijken (V). Wat er uit te besluiten? Weliswaar heeft men soms overdreven en heeft men alle gebeurtenissen die anti-koloniaal waren, op de rug van het communisme willen schuiven, maar in vele gevallen heeft het zeker een rol gespeeld, nu eens door het uitbuiten van fouten begaan door de koloniale mogendheden, dan weer door het behendig ophitsen tot vijandig nationalisme : *On a vu se transformer des mouvements autonomistes purement émotionels en révolutions aux horizons brusquement élargis* (58). Welke les valt daar uit te halen? Niet te wachten tot de bom barst en dan zijn hoop op wapengeweld alleen stellen, maar voorkomen ; dit nu is slechts mogelijk door het herstellen van de kolonialistische flaters, door sympathiek optreden, door morele verheffing en meer sociale rechtvaardigheid.

FRANS DE RIJCK

Henry Gibbs, *Africa on a tightrope* (London 1954, Jarrolds) ; 200 p. avec 26 phot.

L'auteur de ce nouveau livre sur l'Afrique britannique, nous donne un excellent coup d'œil sur tous les problèmes confrontant en ce moment la majorité de ces pays de l'empire britannique sur le continent noir.

Il passe en revue l'Afrique du Sud — avec le territoire sous tutelle du Sud-Ouest, que les Nationalistes, en défi de l'O. N. U., ont tout simplement annexé surtout pour des buts politiques —, la Fédération des Rhodésies et du Nyassaland et le Kenya.

Il s'étend surtout sur l'Union de l'Afrique du Sud et nous révèle

les moindres recoins de la vie politique actuelle de ce pays, épinglant certains faits significatifs et mettant en garde contre les grands dangers qui menacent l'avenir.

Ainsi, par exemple, dans sa conclusion — où il préconise une série de solutions hardies des problèmes de l'Afrique en général — il cite le professeur Z. K. MATTHEWS qui avertit les quelque 2 ½ millions d'Européens de l'Afrique du Sud, du danger qu'il y a de menacer de rapatriement les quelque 250.000 Hindous, car — dit-il — „aux yeux des 9 millions de noirs, le rapatriement des 2 ½ millions d'Européens, ne paraîtrait pas plus présomptueux ni impraticable" !

Plus loin il trace très bien l'histoire des Mau-Mau au Kenya et décrit la situation actuelle dans ce territoire bouleversé.

Livre évidemment incomplet, car il ne dit que quelques mots en passant sur les autres territoires britanniques d'Afrique, et c'est en vain qu'on y chercherait ne fut-ce qu'une allusion à notre Congo. M. H. C. WILLEMS

Merlyn Severn, *Congo Pilgrim* (London 1952, Museum Press) ; 216 p. avec index, 36 photographies et deux cartes-itinéraires ; 18/-

Récit de voyage attrayant sur une partie de notre colonie et le Rwanda-Urundi. Il est toujours curieux de connaître les réactions d'une femme-écrivain devant notre œuvre coloniale. Comme elle est Anglaise, faut-il s'étonner qu'elle met souvent l'accent sur l'aspect politique? Pourquoi toujours attacher une telle importance à la question politique, quand il y a tant d'autres aspects de la vie beaucoup plus importants et utiles du point de vue humanitaire? N'est-ce pas cette faiblesse (ou défaut?) dans la mentalité britannique qui leur a valu — et leur vaut encore en ce moment — tant de déboires dans leurs colonies? Ont-ils oublié un de leurs dictons préférés „Let sleeping dogs lie"?

A part cela, lecture reposante contenant quelques incidents intéressants sur cette partie du Congo (Kivu, Parc National Albert, Ituri, Uele) et du Rwanda-Urundi, qui doit commencer à être assez bien connue des multiples visiteurs et lecteurs anglo-saxons et américains, qui y ont tourné des films ou en ont publié leurs récits de „safari". M. H. C. WILLEMS

Walter Bowen, *Colonial Trade Unions*. Fabian Publications, London, Octobre 1954 ; 28 p. ; 1/6.

Cette petite brochure sur le syndicalisme dans les colonies est extrêmement intéressante et instructive pour l'avenir des travailleurs dans tous les pays „sous-développés".

L'auteur commence par définir l'idée du syndicat ouvrier et met en garde contre la mauvaise interprétation donnée à ce principe dans plusieurs territoires d'outre-mer britanniques, où — en abusant de l'idée démocratique qui est à sa base — l'on a voulu y voir et en faire un instrument politique ou encore un moyen de continuer l'ancienne coutume tribale (avec tous les abus de favoritisme, cadeaux aux chefs etc.).

Il est certain que, sainement et loyalement compris, tout syndicat devrait seulement servir à défendre les intérêts des travailleurs et améliorer leurs relations avec leurs employeurs. Rien de plus, ni de moins.

L'objectivité de l'auteur ne peut être mise en doute quand il déclare qu'il se rend bien compte qu'il est impossible d'appliquer le même système à chacun des territoires d'outre-mer, mais il maintient qu'il y a moyen de puiser un profond enseignement dans les tentatives et erreurs passées du système britannique.

En vue de la formation — lente et pondérée — de syndicats dans les centres miniers et autres de notre colonie (voir brochure sur l'Action sociale au Congo Belge), je crois devoir recommander la lecture et l'étude de la présente brochure à tous ceux qui s'intéressent au bien-être futur de notre colonie, tout en ne pouvant cacher un certain malaise à voir les résultats du syndicalisme occidental qui, ces derniers temps, semble de nouveau mettre en danger la vie économique de la Grande Bretagne par des conflits et grèves réitérés.

M. H. C. Willems

Jomo Kenyatta, *Facing Mount Kenya* (London 1952, Secker and Warburg) ; 339 p. avec une préface du Prof. B. Malinowski, un glossaire de mots Gikuyu, un index, le portrait de l'auteur, une carte et 14 photos ; 18/-.

Il n'y a pas de doute que ce livre démontre la vérité du dicton anglais : „A little knowledge is a dangerous thing".

L'auteur est un des grands leaders — si pas l'inspirateur initial —

du mouvement „Mau-Mau", en tout cas, condamné comme tel par le tribunal de Nairobi.

Comme le livre fut écrit en 1928, il faut en conclure que — n'eut été l'éventualité du deuxième conflit mondial — la guerre civile aurait certes éclaté plus tôt au Kenya.

Le texte donne, à première vue, l'impression d'un ouvrage purement scientifique, décrivant admirablement les coutumes sociales de la tribu des Gikuyu. De ce point de vue, l'ouvrage est remarquable (surtout, qu'écrit par un indigène) par ses descriptions minutieuses et vraisemblablement objectives.

Mais il est entrelardé de critiques vénimeuses à l'égard des „usurpateurs britanniques" et illustré par-ci, par-là de soi-disant légendes ou fables indigènes qui ont invariablement comme morale la débâcle souhaitée des „oppresseurs".

D'aucuns s'étonneront dès lors que ce livre ait été publié en Angleterre, mais n'oublions pas que c'est là justement une façon bien anglo-saxonne de prouver leur force.

A côté de la question disputée de l'occupation „illégale" par les blancs de terres ancestrales, l'auteur semble attacher une importance exagérée à certaines coutumes traditionnelles que n'importe quelle personne civilisée doit condamner comme arriérées et barbares. Ainsi, la clitoridectomie (circoncision féminine) à laquelle l'auteur veut à tout prix donner une signification psychologique du plus haut alloi, que n'importe quelle autre coutume moins barbare pourrait aussi bien atteindre par un symbolisme plus élevé et plus pur. (Est-ce là une des fautes commises par les éducateurs et colonisateurs anglais, négligeant de suggérer un dérivatif plus noble et acceptable?)

Quoi qu'il en soit, il semble ressortir de ce livre que les troubles qu'affligent depuis bientôt trois ans cette partie de l'Afrique britannique, auraient peut-être pu être évités, si l'autorité administrante avait fait montre de plus de tact et d'un sens d'adaptation plus approprié.

M. H. C. Willems

G. L. Tichelman, *Batakse Kunst*. Kon. Vereniging Indisch Instituut. Medeling nr LXXXVI. Afdeling Volkenkunde nr 33 (Amsterdam 1949) ; 16 p. ; 7 ill. ; fl. 1.30.

Het zal nog wel een hele tijd duren alvorens over de kunst van

zg. primitieve of minder beschaafde volken alles gezegd is wat er over te zeggen valt. Vooral monografieën, afkomstig van mensen die grondig met het onderwerp zijn vertrouwd en die weten hoe een dergelijke monografie moet worden geschreven, zijn hoogst welkom.

TICHELMAN voor zijn part, die o. m. in samenwerking met W. Jos. DE GRUYTER, *Nieuw Guineesche Oerkunst* op zijn actief heeft, biedt ons hier een zeer dun boekje over de kunst van de Bataks aan.

We kunnen het alleen maar betreuren dat het onderwerp niet meer werd uitgediept en dat we ons moeten tevreden stellen met zo weinig pagina's over een zó uitgebreide stof als de Batakse kunst in al haar aspecten, te meer daar deze kunst buitengewoon sterk en fascinerend aandoet. In zijn bondig overzicht — een compilatie eerder dan een persoonlijke studie? — deelt hij interessante gegevens mee over steen- en houtsculptuur, kunst en kunstenaar, functie van de plastiek, volksliteratuur, bouwkunst, weefkunst, muziek en dans, steeds vergezeld van de inlandse benamingen; maar het blijft telkens bij een aanloop, die slechts onze nieuwsgierigheid gaande maakt voor verdere bijzonderheden, nieuwsgierigheid die helaas keer op keer onbevredigd wordt gelaten.

Aldus heeft Schr. het op zeker ogenblik over de maskers, waarbij hij aanstipt dat er verschillende types zijn te onderscheiden, die onderling sterk van elkaar verschillen. In plaats van op het hoogst interessante thema van de stijlindeling verder in te gaan, vergenoegt hij zich met algemeenheden, terwijl we voortdurend de indruk krijgen dat de auteur in staat is er meer over te zeggen.

In de laatste pagina wijst Schr. er op dat de kunst van de Bataks onder Westerse invloed volop aan het verdwijnen, of in het gunstige geval, zich aan het wijzigen is, een bekend verschijnsel waaraan gelijkaardige kunstuitingen in alle gebieden ter wereld te lijden hebben en waaraan tenslotte weinig of niets kan worden verholpen. Een grondige studie van de Batakse kunst, voor het helemaal te laat is en geschreven door een terzake bevoegd vakman, zou dus zeer gewenst zijn.

HERMAN BURSSENS

NON SOLUS Stichting

GOED NIEUWS VOOR DE BOEKENLIEFHEBBER

EEN NIEUWE STICHTING MET TALRIJKE VOORDELEN !

★ De leden ontvangen een lidkaart met 36 *reductie-coupons*, die recht geven op een *belangrijke prijsvermindering* bij aankoop van de in de Stichting opgenomen uitgaven zoals de « Algemene Winkler Prins » in 10 delen, enz..

★ Gratis het literair en artistiek maandblad « *De Periscoop* » onder hoofdredactie van Dr R.F. Lissens.

★ Gratis tweemaal per jaar de « NON SOLUS »-*berichten*.

★ Gratis een *premie-uitgave*, alleen voor de leden uitgegeven.

★ Gratis een fraaie *kunstkalender*.

Al deze voordelen voor een bijdrage van slechts 95 fr. *Door de reductie waarmede U, naar eigen keuze uit een ruime verscheidenheid van bekende uitgaven, boeken kunt aankopen, kunt U dit klein bedrag ieder jaar meermalen recupereren.*

Sluit U aan bij de duizenden boekenliefhebbers, die nu reeds lid zijn van de Stichting.

ELSEVIER • BRUSSEL

Zend uw intekening aan :

BOEKHANDEL DE PIOEN P. V. B. A.

Lamorinièrestraat 116, ANTWERPEN

P. C. R. 878.41 Tel. 39.36.51.54

KONGO-OVERZEE

Verschijnt om de twee maanden, behalve in Augustus-September ; elk nummer 96 blz. ; geïllustreerd. — Abonnement : F 225.—. Redactie : Prof. Dr. A. Burssens, Veldstraat 29, Mariakerke-bij-Gent (België).

LIJST VAN MEDEWERKERS

Mgr. J. Cuvelier, Oud-Apostolisch Vicaris van Matadi ;
Mgr. R. Cleire, Apostolisch Vicaris van Maniema ;
P. Wigny, oud-minister van Koloniën, Brussel ;
Dr. H. Cornelis, vice-gouverneur-generaal, Leopoldstad ;
Prof. Dr. E. de Bruyne, Universiteit te Gent, oud-minister van koloniën ;
Prof. Dr. F. de Mûelenaere, Universiteit te Gent ;
Prof. Dr. V. van Bulck, S. J., Leuven en Rome ;
Prof. Dr. H. P. Blok, Universiteit te Leiden ;
Prof. Dr. P. Schebesta, Mödling bei Wien ;
Prof. Dr. J. Wils, Universiteit te Nijmegen ;
Prof. Dr. M. Verstraete, Koloniale Hogeschool, Antwerpen ;
Prof. ir. L. de Wilde, Rijks-Landbouwhogeschool te Gent ;
Prof. Dr. J. Tanghe, Koloniale Hogeschool, Antwerpen ;
Prof. Dr. A. N. Tucker, School of Oriental and African Studies, Universiteit te Londen ;
Prof. Dr. P. J. Vandenhoutte, Universiteit te Gent ;
Prof. Dr. M. van Meerhaeghe, Koloniale Hogeschool te Antwerpen ;
Prof. Dr. A. E. Meeussen, Museum van Belgisch-Kongo, Tervuren ;
Prof. Dr. J. Larochette, Koloniale Hogeschool, Antwerpen ;
Dr. A. H. J. Prins, Universiteit te Groningen ;
G. Hulstaert, M. S. C., Coquilhatstad ;
E. Boelaert, M. S. C., Coquilhatstad ;
R. van Caeneghem, C. I. C. M., Kasayi ;
Pl. Tempels, O. F. M., Kamina ;
R. Mortier, O. M. C., Molegbe ;
Dr. E. Possoz, Brussel ;
G. Brausch, M. A. (Rand), Lusambo ;
J. Mertens, S. J. Leuven ;
Dr. J. Grootaert, Elisabethstad ;
E. Willems, C. I. C. M., Kasayi ;
B. Costermans, O. P., Faradje ;
M. Vanneste, M. A., Antwerpen ;
H. van Thiel, Mill Hill, Enkhuizen ;
J. F. Carrington Ph. D., Yalemba ;
Dr. L. Ballegeer, Leopoldstad ;
M. H. C. Willems, Londen ;
L. B. de Boeck, C. I. C. M., Scheut ;
B. Holas, Abidjan, Côte d'Ivoire ;
L. Stappers, C. I. C. M., Kamponde, Kasayi ;
B. Lekens, O. M. C., Molegbe ;
M. Pauwels, M. A., Rome ; e. a.

Drukkerij George Michiels N. V., Tongeren